

НАРМИН МОДХАЖ

БОООВА

НАРМИЦ / МОДХАЖ

БООВА

61-13—2

*келврмүд
болн түүк*

ХАЛЬМГ ДЕГТР НАРНАЧ
ЭЛСТ—1961

БООВА

НЕРН

Эцгм Баснга Бадм гидг күн бээж. Байн күүнд яльч йовж. 1929 жил мана ээмгт колхоз тогтхд эмин түрүн болж орад, эмтнд үлгүр үзгдж. Хөөннь колхозин ахлач йовад, дакад цергт одад, дээнд хорж.

Ухан орх цагас нааран аажан күндллэв. Аажиг эврэ ээж бишинь гижгтэ күүкн болчкад оч медлэв.

Ааж-аавин эгч бээж. Болв, һарһсн эkd орхнь нанд энкр. Намаг асрад, өскэд, сурһульд өгэд, кү кесн күн.

Ээжм кен бээсиг нанд аажм институт чилэхдм келж өглэ.

...1929 жилин намр. Коммунистическ партин шиидврэр, угатя крестьянин улсин санаһар, орн-нутгт колхоз совхоз эклж токтв. Мана ээмгэ уга-ядудирт дөн-нөkd болхар Ленинградас һурвн көдлмшчнр ирж. Теднлэ негдэд мана аав колхоз эклж тогтаж.

Баячудиг эмт шимдг хортн гиж уга кеһэд, теднэ малын то авлдан болж. Мана хотна байн Көкән Увш малан таслад-таслад тууж бултулж.

Боолстас йосна улс ирэд Увшин мал тоолхла, бичкн баг хөөтэ арв һар бодта, дундин малта күн болж һарна. Боолстин ахлачнр иткл уга йһсн-кегсинь эмтнэс сурна.

Увш байн өөдөн зэмлсн сууна. Тавгта махан тэвчкн, бортхта эркән кечкн бөөцхөнэ. Хотна угатһьр, залус хорлдад, хүүхлэд бөөцхөнэ, болв юм келжэхмн уга.

Махан идэд, эркән ууһад, ирсн гиичнр һарад йовхар седнэ. Күүkd улсиг эдн төртән авчадгож. Бүрүл болад ирнэ, ирсн һурвн күн өмн хотнур күргүлэд һарна.

Заһһта худгин өөгүр давад һарч йовхла, хойр суулһта ус үүрсн күүkd күн эдниг тосж ирнэ.

— Кентн ахлачв?— болж күүkd күн сурна.

— Бив,— гиж Доожа залу келж.

— Танла хүүвлх керг бээнэ.

Доожа өөрк улсасн салад, мөрнөннь дел деер өкөж, күүкд күүнэ келсн үг сонсна.

— Хэрнь, тийм болх гиж сана билэв.— Нернч кемб куки?

— Боова, Бадмин гергмб. Мана күн нааран яһад эс ирсмб?

— Басңга Бадминий? Бадм дорд хот орж одла. Хан-жанав, дү күүкн.

Мөртэ улс цааран йовж одцхаж, Боова усан авад хэрэд күрч ирнэ.

Манһдуртнь өр эрэ шарлж йовсн цагла Увшин хотн-ур маальсн, мөөрсн хөд, үкрмүд тууһад Боолстин улс орж ирцхэж.

Термин иргэр түүг үзж оркад, Увш байна нүднь цу-сар дүүрч, хойр һарнь заядар атхгдж, арань зуугдж көөс асхж. Хатхсн йумн кевтэ өсрж босад, гертэсн һарч гүүж.

Буурлин сайгар ирж йовсн Доожа, Увш байниг үзэд сурна:

— Эн кенэ мал болһнат?

— Меджэхшив, кеер йовсн мал кен медхв.

— Эзн эс һархла, эн кевтнь тууһад шаңгд орулж өгнөвдн. Залус, цааран туутн!

— Уга, нэр кежәнэв,— болж Увш зуһудж инэв.— Мана ик көвүнэ мал. Бидн өнчэн хувачклавдн.

— Танла бидн наач йовхш үнэрнь келх кергтэ.

Увш бийнь оч Доожан мөрнэ жола авч келв:

— Өлсэд-ундасж йовхт, герт ортн, ундан хаһатн.

— Манд цол уга,— гиж келэд, Доожа мөрнэсн буу-жахш.

Увш хусрңгар инэж, мөрнэ дел илж, Доожан чирэ хэлэж, арһул, алдад келсн болна.:

— Доожа, көлглж йовсн сайг буурл танд өлзэтэ болтха.

— Юн!

— Танд унулжанав.

— Тана мөрн нанд керг уга, дарук хотнд күргүлч-кэд, хэрү йовулчнав.

Коммунист Доожа кулакин үлмэд оржахш. Малыг тоолад цугтн бичж авад, Боолстин улс йовж одцхав.

Тер асхн Боова гериннь сүүдрт үүл уйж сууж. Гент-ки хэлэн, өөрдэд күрч ирсн Увш байниг үзнэ.

— Дээдэ, дэрк!— гиж келн Боова өөрэн бээсн мах-
лаг авч өмсэд, үкс босна.

— Боова су, учр уга,— гиж келэд Увш байн герин
терм тулж йовһн сууж.

«Юн болад манад ирж йовхм болхв?» — гих ухан
Боовад орна.

— Өчклдүр, Боова, ора уснд одвч — яһвч?— болж
Увш суржана.

— Асхн одлав,— гиж келэд, Боова ээмсж зогсв.

— Хэрнь, бүрүллэ ус авад ирж йовна болһлав.
Бадм альд йовх зэнгтэ?

— Дорд хот орж гих зэнгтэ.

— Чамас нег бичкн дөң күргхиг суржанав.

— Бий? Би ю кеж чадхмб, дээдэ?

— Һанцхн чи чадхмч, нань күн эн төр күцэж чадш уга.

— Эврэн эс үзвч? Эндр мана бултулсн мал Боолстин
улс олад—авад күрч ирв. Кен түүг келсн болхв?— гиж
келэд, Увш Боован чирэ хэлэв.

Бер улаһад, үг келж чадад зогсв.

— Чамас сурсм эн,— болж Увш утдхв,— асхн серүн
орхла мөр өгнэв. Боолст орад, Бадмла харһад ир. Өг-
хинь өгөд, малын тоог баһлж үзг.

— Киштәһән яахв? — болж Боова ээж зогсна.

— Киштөг аажднь үлдөчк, чамаг иртл хэлэжэг. Удан
бээхм бишч, харһчкад хэрэд ир.

Кесгэс нааран залуһан үзэд уга берд йовад ирх чигн
санан орв. Зөвэр ухалж бээһэд, Боова келнэ:

— Зөв, йовад ирсв. Тана келсиг күргэд келсв, зуг
күцх—угаһинь медж бээхшв.

— Болв!— гиж келэд, Увш байн хойр альхан ташад
босв.

— Юн болв?»

— Төр күцх гиж келжэнэв.

Асхн серүн орхла, Увшин ууһн көвүн тохата кер хал-
тр мөр авч ирэд Бадмин герин ик бүсэс уйж.

Боова хөн мөстә Киштә күүкән теврж халхаснь үм-
сэд, хадм эгчдән өгөд, һарч мордна. Халтр мөрн телүлэд,
хаадан шүүрч бүүрһнэ...

Өрүн өрлэ, үкрт йовсн улс үзэд, халтр мөриг бәрж
ядад, көөһэд хотнур орулад авч ирнэ. Мөрнә дөрөд чир-
гдсн Боова берин толһа долда болж цокгдж. Хотн дунд
орулж авад, хавсрад, мөриг бәрэд авна. Берин чирэ хав-
дад шавр болсн, таньгддган уурч.

— А, дэрк олн бурхд минь,—гигж келэд, орклж ууляд, аажа бичкн ачан теврсн гүүнэд нарч ирнэ. Күүкд күн биш, залу улс сүрдэд хэлэж чадад бээцхэнэ.

Болсн аюлин зэцг Боолстд күрч. Бадм довтлад хэрж ирэд, иньг Бооваһан оршаһад, өнчрсн Киштэ күүкиг өвдг деерэн суулһад, уульн-дуулад, хойр халхаснь семрж үмсэд, келнэ:

— Аажа, арһ чамд. Эн күүкн — чини күүкн болг. Өнчрсн сээхн иньгинм нерн эн өдрэс авн күүкндм шиңгрг. Эндрэс авн күүкнэмм нерн Боова болтха.

...Тер өдрэс нааран мини нерн Киштэ биш, Боова болж.

ДУРН

Би, бичэч биш, цугтнь бичэд суухшв. Хая-хая тодрха, уханд үлдсн хамгинь бичлһтэ. Кенч күн баһ бээсн болх, баһ улст дурна зальа харһдг зөвтэ. Һазр деер кезэ нег цагт, эс дурлсн күн бээхий? Тиим күн уга болх зөвтэ. Зуг дурна тускар күн болһнд келэд сууж болшго. Седкл ухаһан өгсн күүнлэ жирһл эс негдсн болхла тер дегэд һашута, келж болш уга. Болв, бийдэн, эврэн бийдэн яһад эс келж болх билэ? Келнэв, бичнэв!

...Эрэ гиж арвн йис күрсн цаг билэ. Институтин хойррдгч курст сурчалав. Шинкн төрсн өрүн мет серглн, шин һарсн ботхн мет нүл уга, өрвлг мет гиигн, альмн улан халхта, атлс хар үстэ, өкэр нэрхн хар күүкн билэв. Инэһэд орксн цагтм шахлдад суусн бичкн цаһан шүддүд ярлзсн, көвүдин сүмс авдмн. Токтун хэлэцтэ, түкчж цокдг зүрктэ, теглг сээхн нурһта күүк күн үзсн болхла, тертн би бээсн болхв.

Наадад-инэһэд йовдг кесг үүрмүд билэ. Тедн дотр көвүд чигн бээсмн. Хамдан кинод одх, биилдх, хая-хая кеөгшэн йовж амрдг билэвдн. Дун, би, домбр—нань талин ухан манд тигхд ордго билэ. Зэрмдэн көвүд — күүкд хурад нэр кедг билэ. Нээрин сүүлэр гертэн күрглдж йовад, үмслдэд чигн оркдг. Халх-хамрар эрэ урлан күргэд оркснь икл юмн болдмн, хөөн-хөөннь күүкд хоорндан шимлдмн, кесгтэн келн болдмн.

Хойрдгч курст сурхар ирсн намр талин йовдл болв. Түүнэ өмннь чигн, хөөннь чигн таньл-үзлтэ йовлав, зуг тигж зүрки цокдго билэ.

Амрдг өдрин өмн асхн мана институтин клубд кезэчн нэр болдмн. Дууллдан, нэр-наадн, эс гиж кино болд-

мн. Түүнэ хөөннь — бииллэн. Нэр-нааднд эмтн баһ болд билэ, кино, бииллдэн болхла хучад хайчкдмн.

Тер асхн, өмнк кевтэн асхнь дуусн биилв. Көвүд сольж ирлдэд бээнэ. Унташла чигн нег биилэд авбв. Хойр бийһин хоорнд үсэн самлжаһад, саман алдад унһаһад орквв. Хойр-һурвн көвүн өкэлдэд авч өкөр седв. Тедниг өкөтл өндр цаһан көвүн самим һазрас өргж авад, өгв. Ханжанав — гивв. Көвүн толһаһан гекчкэд, зогсв. Удл уга вальс татхла намаг сурж ирв.

Инәһэд, эврэхстэн толһаһан гекчкэд, одак көвүтэ биилвв. Көвүн сөөнөр биилж чаддго бээж. Би болхла эргүлэд-дүһрулад хайчкдг цаг. Эврэн делсэдл йовнав, одак көлим ишкэд, ээдрүлэд бийэн гемшэд йовна. Зуг нег халхарнь нанд бас таасгдж йовна: күчтөһөр эргүлнэ, эрвлзүлэд, дүһрулад оркна. Унташ болхла шил өргж йовх кевтэ мел саглад, бийд эрэ күрч биилдг билэ. Эн болхла атхсн һазрасн чаһур бэрж, зэрмдэн дала эв угаһар, сегсрэд, бийдэн шаһад, шүрүтөһөр дүһрулж эргүлнэ. Эннь нанд соньн болж медгдв.

Биилж дуусад, ормдм авч ирж суулһад, эврэн тедүкн һарад зогсв. Акад юмн, одак тал хэлэх дурн күрэд, сансар болл уга, хойр нүдн эврэн эргэд йовж одад бээнэ. Көвүн бас нан тал колс-колс хэләһэд, хэрү нүдэн дальтрулна. Сээхн нурһта-турута, махта-шөлтө, төгрг цаһан чирәтэ көвүн болж һарв.

Өөрм суусн үр Лида күүкн келжәнэ:

— Боова, тер көвүн чам тал мел «идчкнэв-уучкнав» гисэр хэләһэд бээнэ.

— Алык?

— Тер, чамла биилсн.

— А. Мана институтд иим көвүн уга. Алык институтин болхв?

— Би биилсн биш, альдас медхв.

— Гем уга бээдлтэй?

— Гем уга гисн — үг биш, күчр сээхн көвүн.

Дакж көвүн нан тал ирсн уга. Бииллдэн чилв. Эмтн дарцлдад һарч йовна, одак көвүг нүднәсн алдл уга хэләжәнэв. Эмтн деегүр тер чигн хая-хая харвад йовна.

Шатас доргшан буулдж йовхла, одак өөрм гишн күрч ирв. Минь эн цагла барун көлм мулжгдв. Үнэр келжәнэв, түүг бийдэн өөрдхэр кесн угав, йосар мулжгдв. Хальтрад, көлөн мулжж хээкрлһнлэм, одак көвүн үкс тосж авад, һазрт күргсн уга.

— Өвднү?— болв.

Одак тал хэлэхэд, инэхэд келжэнэв:

— Танас биш көлөн хуһлн гивв. Далаһар өвдхш. Буһрж одв яһв.

— Күүкн күүнд көлөн буһлһна гисн күчр эвго. Биилл уга яһж бээхмб?

Көвүн һарим сүүвдэд, дөң болад һарв. Нег-негән һээхэд зөвэр йовад орквдн. Келх үг олджахш. Болв, көвүн эклжэнэ:

— Нернтн кемб?

— Боова.

— Тана?

— Ухарльг. Багшинд?— гиж көвүн толһаһарн мана институт тал заав.

— Багшинд. Та?

— Селэнэ эдл-ахунд. Хальмг күн малын сурһуль дасх кергтэ. Үнний?

— Кемжэнэ.

Игэд күүндэ йовтл терт өөрдэд ирвдн. Герән үзүлшго санатаһар нег цөн гер үлдсн цагла, зогсад келжэнэв:

— Сэн зүүд бэрж хонтн.

— Танд чигн сэн зүүд зүүдлхиг би дурджанав.

Һаран чанһур атхад салвдн. Тер өдрөс авн эклв. Сө-өднь көвүн зүүдндм ордг болв: мел өмнм инэхэд зогсад бээнэ, үг келхш. Өдр сө уга уханас һарч өгчэхш. Акад юмб. Кесг көвүдлэ харһж йовлав, тигдго билэ. Хойр-нег хонад мартгдж оддг. Эн — уга, эким эргүлэд, бээсн бийим авлад, арһ таслад хайчкв. Хот чигн хоолд орхш, нөр чигн сөөд ирхш. Чирэм цээһэд, толһам эргэд, эмтн медэд ирв.

Эмтн нанд ямаран кергтэ юмб? Көвүг олж авх керг, үзэд, хэлэхэд ятхдан һарх! Ульнцар йовхларн кезэчн, юм геесн күн кевтэ өмн-ардан, ца-нааһан хэлэхэд йовнав:— «Одак үзгдэд оддмн болвзго» — гигэд. Асхн болсн нээрт бээсэн һарһад, кеерч авад однав. Зүрки амар һарч одн алдад йовна. Ирнэв — одак уга. Хэрү сүлд-сүмсн хэрж ирнэв. Ода яһдмб? Нег бийд институтднь хээж одхар седвв. «Күрг хээж йовна» — гиж келцхэх, ямараф ичкевт? Яһж йовхар седсн бийнь, эмтнэ келнэс ичэд бийән бэрвв.

Нег дакж кинод одад, нам санан чигн уга һарч йовлам, күн нерим дуудв. Хэлэхлэ — Ухарльг. Толһам эри

эд, киисж одн гивв. Көвүн ирэд һарасм авб. Зүркн невчк тогтнж арһул цокв.

— Үзгдл уга альд бээһэд бээнэт?— гиж келэд бийдэн нам алң болвв. Негл күүнэ дун, эрэ һарч, сөөлцкәһәр келгдв.

— Бүкл сардан дамшлһнд, колхозд, намра көдлмшт одад ирвдн.

Эн-терән күүндэд кесгтән йоввдн. Би хәрнэвчн гижәхшв. Көвүн чигн ду һарчахш. Кесгтән тигэд йовж оркад, зогсад һаран өгэд, келжәнэв:

— Сәэхн зүүд бәрж хонтн.

— Иим эртий? — гиж өврж келв.

— Ора болж йовна, дакад номан хэлэх керг.

Һарим авад бәржәһэд, келжәнэ:

— Дакад кезә харһий?

Ду һарчахшв.

— Маңһдур?

— Маңһдур цол уга.

— Нөкәдүр, альд?— гигэд, айстан ам алдад орквв.

— Эн ормд, тана герин өөр.

— Зөвтә.

— Долан часла ирнэв.

— Иртн.

Һаран чаңһур атхлдад, салвдн. Зүркн невчк номһрсн, төвкнүн цокв. Болв, «маңһдур» гиж эс келсндән бийән гемшвв. Бүкл хойр хонгтан күлэх керг болжана. Дегэд түргәр зөвшәл өгэд бәэхлә, эвго болвзго гигэд, айстан нөкәдүр иртхә гисн болжанав. Хойр сө, хойр өдр яһж күлэхм болхв?

Толһад ном чигн орхш, өөр эрглдсн көвүд чигн үзгдхш. Муудан орад, мокан жажлад, эрә гиж харһх болзг күлэвв.

Эртәснь хувцан өмсәд, кеерәд авчквв. Диг долан часла терзәр хэлэвв. Ухарльг ирчксн, бор костюм өмсж кеерсн, тәмк татад йовдңнжана. Гүүһэд одх дурн күрчәнә. Зуг бийән бас үзүлхәр, невчк оратс гиж санад, бийән ясад суунав. Кесг суусн болв, әмд бийнь һурвхн минут болж. Арһул йовад күрх санаһар гертәсн һарвв, доргшан ордг шатд күрәд одак ухаһан мартад хуурчв, генткн хәлән гихнь алхлж ишкәд шатар доргшан гүүж йовсн бәәжв.

Зогсад бийән татвв. Һарад аашхим үзәд, Ухарльг хойр һаран сарсалһад, өмнәсм аашна.

— Күлэн гиж көшэд бээвв,— болад хойр харасм эн атхад бээв. Часан хэлэхэд, өмнөснь келвв:

— Тавхн минут уджв.

— Биич күс-дундур част күлэжэнөв.

— Бидн доланла харһхмн гиж эс күүндлүвдн?

— Доланла! Тавн күртл эрэ гиж торвв! Гертчнь од-хар седжэхэд, эврэн һарад ирвзго гигэд меңгсэд суу-см эн.

Эн үгэн келн йовж, көвүн зүн һарим сүүдж авад, чаһһур бийдэн шахв. Би бас бийэн бэрж чадл уга эс медсэр шахлдад йовнав. Көвүн бээсн бийнь һал-түүмр болж шач йовх болж медгдв: хувцн һаццас ивтрж үүнэ цогцин халун, мини һар цонав.

Тер асхнан кесг үг күүндвдн. Ухарлыг нанла эдл өнчн көвүн биш. Эк-эцгтэ. Зуг эцгнь цергэс ик шавта ирэд, инвалид бээдгж, көгшн ээжнь һанцарн колхозд көдлдгж.

«Басл, көөрк, кесг һашута жирһл үзжлч» — гиж уха-лад, көвүнд санам зовв. Минь эн цагла ма хойр нигтэр урһсн модн заагур орад ирввдн. Ухарлыг генткн өмнм һарч зогсад, теврч авад, бийим үмсв. Өрч деернь киисж шахлдвв. Ики хөөннь ирж ичхин санан орв.

Бийэсн түлкэд: «Ичкевт!» — болвв.

— Кенэс ичхмб? Чамаг угаһар бээж чадш угав,— болж көвүн дакн бийим теврв.

— Цаач эмтн йовна,— болж бийэн зааглвв.

Тер асхнас авн эмн болвдн. Бүкл жилдэн иньг-амрг бээвдн. Нег өдр үзлцлго бээчкхлэ бүкл жил болсн болж медгдмн. Улынцар йовхларн бичкн күүкд мет һар-һа-расн бэрлдчкэд йовдвдн. Өрүн сурһульд одхин өмн Ухарлыг мана һаза ирэд зогсчкдмн. Сурһуль төгсхлэ — бас ирчкдмн. Хамдан сурһульдан одад, хамдан хэрж ирдвдн.

Хамдан сурһуль дасх сана бас һарһвдн. Нег асхн Ухарлыгиг эврәннь институтд дахулад авч ирвв. Мана кафедрт күн уга бээж. Зерглэд сууж авад, дегтрэн умш-хар седв. Ик удан болсн уга, Ухарлыг һарим авад илв. Бийнь умшл уга, нан тал хэлэхэд суух бээдл һарһана. Хэлэн гихнь — өмнөсм марзаһад инэжэнэ. Би бас инэхэд һар деернь барун һаран тэвв. Энч һарим үмсэд, ээмдм уласн чирэхэн шахад суув. Ямаран гидг ном даслдан бээдм? Дегтрэн бүркж оркад, һарлдвдн.

Апрель сард Ухарлыг зурһан сара дамшлһнд одв. Ик

хооран бээдг колхозд тусж. Иньгэн йовулчад, зөвөр санад бээвв. Тер дотр түрүн өдрмүдт күчр болв. «Арһ угад, зарһ уга». Номдан сүзгэн тэвв: цаг баһ болхла сан-лһн маргдх гиж ухалвв. Ухарльг өдр болһн гишң бичг бичдмн, би чигн хэрүһинь жесг лист цааснд бичж тэвдв.

Болв, гертэн кевтхшв. Нэр-нааднд ода бээнэв. «Ном-һн темэн ноолхд сэн» гишң өмнк кевтэн Унташтаһан биилэ бээнэвдн. Хамдан нег школ чиләһэд, нег институтд ирсн, эн ах-дү эдлд болдг билэ. Наатк улс үмсх-альвлх сана һарһдг, Унташт тиим юмн уга. Ухарльгла таньлдад, кезэнч түүнлэ хамдан йовсн бийнь Унташ өөлх чигн юмн уга, уурлх чигн юмн уга. Ухарльг йовж одхла, бидн хэрү хамдан йовдг болвдн.

Эн хоорнд бас нег йовдл һарв. Тавдгч курса көвүд—күүкд дора сурчасн маниг үздг билэ. Тедниг бидн далаһар таньдг чигн уга. Тедн дотрас нег өндр хар улан көвүн тасрад бээдмн. Күчр гидг сээхнэр биилдг, шудрмг, келтэ-амта билэ. Өөдөн курса күүкд одакин өөгүр эргэд-дуһрад бээцхэдмн. Нернь Босха билэ. Түүнлэ биилснь күүкдт икл хээрн болдг. Манла эдлнь түүнд күрнэ гидг «келән хамртан күргсн» эдл билэ.

Нег дажж, биилдэнд, нан тал ирэд Босха келжәнэ:

— Нээрт санацрхад суудмн биш. Биилх кергтэ,— тигж келэд, альхан делгв, би босад, биилвдн.

Яһсн гиигэр билдг юмб! Көлнь һазрт күрснь, эс күрснь медгдхш, негл ниссн эдл йовна. Би, байрта, бээсэн һарһж йовнав. Эмтн өврэд шимлдсн болж медгдв. «Йоста күүһән олад авчкж?»,—гисн үг нанд соңсгдв. «Юн гисн үг болхв»? — гих ухан орв. Цаатк-нааткинь тоолл уга эргэд-дуһрад бээвдн.

Би төгсв. Дакад айс татлһнла Босха бас күрч ирв. Унташ тал хэлэж оркад, «унтад хуурнч-яһнч» — гих саната бас босж биилв.

Нэр чилв. «Гертм күргвзго» — гих саната үрвэд һарч йовнав. Альд тиим бээхв! Босхаг күүкд төгөлэд авчксн, шуугад һарч йовцхана. Нан тал нам нег чигн хэлэсн уга. Бидн юмб? Манла эдлинь мартад хуурсн болхугов!

Хавр болв. Цасн хааляд, усн шуугж гүүв. Сад көк-рэд ноһан һарв. Парк мана герэс ик хол биш билэ, зөрмдэн тенд оч номан дасдг билэв. Нег тигэд суухлам, күн өөрдэд ирж йовх болж медгдв. Хэлэхлэ — Босха.

— А, Боова! — гиж келэд, өөрм ирж суув.

Башрдад толһаһан өкөлһв. Түүг медэд, һарасм авад, келв:

— Маһһдур нээрт одий?

— Одий, — гигэд түргэд келчкэд, бийән гемшвв.

— Хэрнь, бичэ март. Номан дасжанч? Дас-дас, — игж келэд, бичкн күүкдлэ күүнджэхшн, һарим атхж оркад, йовж одв.

Би ардаснь хэләһэд үлдв. Акад юмн, ухан алнтрв. Иим сээхн, үзлтә-таньлта көвүн эс болх нанар ю кех-мб?

Маһһдуртнь бүкл асхн хамдан биилвдн. Өөрм сууһад, талын күүкдлэ билл уга, һанцхн нанла биилв. Унташт нег чигн би күртсн уга, болв эн нам үг чигн келсн уга.

Тер асхнан гертм күргв. Э, эн Унташ чигн биш, Ухарльг чигн биш. «Усн деер өрм бәәлһм» хурц келтә, шудрмг, серглн-дерглн. Бийим бәрж авад, бийдән шахад, үм-схәр седв. Чирәһән һарарн халхлад, үмсүлсн угав. Дакж дәврсн уга, бийим тәвэд, һарасм авад, бас һарч йовв. Удл уга гериннь өөр ирэд, салввдн.

Тер асхн эн бийиннь тускар чигн келж өгв. Эгч-дү хойр бәәж. Экинь баһднь эцгнь хайчкад, талин герг-дахад йовж оч. Тигэд өнчрсн көвүн болж һарв. Нам санам зовб.

Ордан орчкад, кесгтән унтсн угав: одак көвүнә чирә уханас һарч өгхш, еңгсг сээхн цогцнь чигн нүднд үзгдж тииргүлв.

Ухарльгас тер асхн бичг ирсн бәәж, умшсн угав: цол болсн уга. Хойр хонад дакад бичг ирв. Эрә-керә гиж хойр бичгт нег хәрү өгүв. Хәрү болхларн — нег лист цааснд багтв. Ухарльгд ю бичхв? «Эн күн ормич ээлжәнә» — гихв?

Дарунь Босха намаг «театрт одхмн» гив, одвв. Кинод хамдан йовдг болвдн.

Нег дакж көвүд-күүкд цуглрлдад, сән өдр кеер һархм болж күүндлджәнә. Би бас зөв өгвв. Хот-хол авад, автобуст сууһад һарвдн. Арв һар улс. Нег час йовад бууввдн. Тавдгч курсин көвүд толһалсн йовна, теднә ахлачнь — Босха. Селәнәс ик хол биш ө-шуһу модн. Цааранднь зөвәр йовад оркхла модн заагт өлнгтә һазр харһв, өөгүрнь нәрхн һол гүүжәнә.

Үүнд зогсад, хувц- хунран тәәләд, көвүд заһс бәрлдв, күүкд хот кецхәв. Удан болсн уга, көвүд хойр ик заһс

бэрж авч ирцхэв. Түүгэрнь шөл кеввдн. Асхн бүрүл болад ирв. Ик һулмт төгөлж сууһад, заһснанны шөл һарһжанавдн. Суулһан дундан тэвчкэд, ухрарн шүүрлдж бээнэвдн. Босха келжэнэ:

— Түрд гитн! Заһснрин йоснь тиим юмн! Шөлнэ өмн нежэд цөгц һульдрулчкх кергтэ.

Үгөн келн, шилтэ эрк һарһв. Наатк көвүднь бас һарһцхав. Цугтаднь кечкэд, Босха йөрэл тэвжэнэ:

— Кезэ чигн игж амрж-жирһж, сансн санантн күцж йовх болтн! Түрүн цөгциг тэвл уга уух зөвтэ.

Цугтан цөгцән харһулад ууцхав. Дөглдэд күүкд чигн ууцхав. Урлдан күргчкэд, цөгциг хэрү тэвхэр седжэнэв. Босха һарасм авад:

— Тэвдмн биш, му йор болх,— гижэнэ.

Цугтан шуугад, «уучк» — боллдв. Нег мөслэд, «эднэс юуһарн татув»,— гиж санад, зальгад орквв. Халун төмрэр бурһудсмн мет хоолм шатад одв. Болв, нег киийһэр төгскэвв.

Шөлән сорлдвдн. Толһа дииндрэд, бийм гиигрэд, эвртэ сән юмн болж медгдв. Көвүд-күүкд шууглдв. Дарунь негнь гармо татв. Бииллдвдн. Дакад юн болсинь медхшв. Серн гихнь сө, ө-шуһу модн. Өөрм шахлдад Босха кевтнэ. Үкс босн, халхарнь ташж оркад, һарад гүүвв. Альдаран — ялдаран оч йовхан меджэхшив, зуг альдаран чигн болг. Эәмшг уга: үксн чигн эдл, әмдрсн чигн эдл.

Босха ардасм босж гүүв.

— Сө альдаран однач?

Дарунь күцэд ирв. Хойр һарасм авхар седв, өмнөснь түлкж оркад, орклж уульвв...

Намрин серүн орв, көвүд-күүкд сурһульдан ирцхэв.

Ухарльг чигн ирв. Өмнк кевтән наадсн-инэсн йовна. Зуг чирәһинь хэләж чаджахшв. Юуһан үнд келхв? Хуучн кевәр зүркн догдлж цокв. Зуг дотр бийәс бас талдан күн хээкрнэ: ичкевт, яһад чамаг һазр дааһад бээнэ! Яһдг-кегдг болвчн юн болсинь келж өгэд, негн деернь һарһж авхарч нег санад оркнав. Дотрк күн дакадчн келнэ: арһулд, аюл болад одвзго.

Тигж кесгтән бийләрн ноолдвв. Болв, Ухарльгиг ирхлэ дахад һарнав. Өөрнь йовнав, зуг ду һарч өгшв.

— Хэәмнь, Боова, юн болад одв? Эс гихлэ би эндү юм һарһад оркв?— болж көөрк сурв.

— Ухарлыг минь, чи ямаран эндү һарһх билэч. Кес-гес нааран бийм эвго болад бээнэ.

Көвүн жакетән тээлэд, мини ээм деер өмскв. Үүнлэ харһад, дотр бийм киитрсн болад, толһам эргэд, бөөлжх дурн күрв. Ухарлыг гемтэ йовхим медэд, чирәнх хум-харж, келв:

— Иньг минь, бийчн эвго болж йовх бөөдлтэч, хэрий, гертч күргсв.

Гертән хэрү иртл, сергв-яһв, толһам эргдгән уурв. Түүнэ хөөннь хая-хая толһа эргж, бөөлжсн күрв. Нег дакж гертән хот уужаһад бас бөөлжн гивв. Аажа нан тал акад нүдэр хэлэв. Асхн кевтж оркад, аажам ик холас эргүлжэнэ.

— Яһад бөөлжсн хутхад бээнэ?

— Кен меднэ, яһад сурвт?

— Хээмнь, күнд болвзгоч?

— Күнд гисн?— ухам тарж одв.

Аажм өрчдөн шахад, халхасм үмсэд, толһаһим илэд, келв:

— Сээхн иньгм минь!

Арһ тасрв. Асхрулад уулын бээж, экрэд, аажиннь өрчд чирәһән чикчкэд, болсн аюлиг цугтнь келж өгвв. Чанһур шахж, аажм менрч кевтв.

— Арһ юундв, арһ!— гиж аш сүүлднь ааж келсн болв.

— Э, ямаран му нерн,— болж экрн бээж асхрулв,— һазр деер бээһэд ода керг уга.

— Сән юмн уга. Жирһлиннь төлө ноолдх кергтэ. Гер-мал болтн.

— Ухарлыг яахмб?

— Уудад одна гидгнь тер.

— Э, яһдв!— болж орклв.

— Босха сән көвүн, гер-мал болхмт,— болж аажа шиидв.

Эмдән чигн, үксән чигн медл уга кевтвв.

Аажа келсн үгдән күрдг күн. Манһдуртнь хойр хонгар аальд очанав гигэд йовж одв. Һурвдгч хонгтан, асхн шидр Һурвулн ирв: аажа, Босха, бас нег эмгн. Тернь Босхан эк бээж. Гиич-Һууч боллдад, худнр болвдн.

Юн болсинь хөөннь аажа келж өгв. Колхозд бээсн Босхан экд одсн бээж. Болсн аюлта йовдл келхлэ, Босхан эк бир тэвэд уульж. Учринь сурхла иим болж һарч.

Дөрвн үртэ бийинь залунь хайчкад, бичкн герг авад

йовж оч. Көдлдгнь негн, жажлдгнь тавн, кесг өлсж, зутж. Эцгнь эмэн арһлад һарч одсн, нег чигн дакж ша-
наж ирсмн уга. Хойр күүкән өңгрәһэд, күүкн көвүн хой-
ран кү кеж һарһсн гергн бээж. Тигэд чигн келсн зовлңг
соңсад, эврәннь күүкн мет Боовад зовад, эңкр экин сед-
кләр хәәлжәснь эн бээж.

Хоюрн хәрү балһснд ирэд, Босхаг ааргльж.

— Бичә көөркүг хай. Гер-мал бол,— гиж экнь ээрч.

— Боова сән күүкн. Зөвән өгчәнәв,— болж Босха
келж.

Эв-зөв боллдад ирснь эн бээж.

Маңһдуртнь зәңг шуугв. Босха мини өөрәс һардго
болв. Кесг күүкд нанд үлү үзж дурго нүдәр хәләлдв.
Би бас дасад, батрад ирвв.

Зуг нег асхн Ухарльг ирж харһв.

— Босхад очанав,— болж эрстнь келвв.

— Босхад...— болж яахан чигн, көөрк, эс медв.—Юн
гинәч, нәр кежәнч?

— Үнәр келжәнәв,— гиж келәд, толһаһинь илвв.

— Намаг хайснч энв?

— Учр тиим болж һарв.

— Боова минь,— гиж келәд, бийим үмсәд, асхрулж
уульв. Залу күн уульжасиг эн насндан һанцх үзсм тер.
Нүднәснь һарсн нульмсн хувцим ивтрәж, махмудим ша-
таж шарклулв.

Хүрм кәһэд, гер-мал болвдн. Түүнә хөөн Ухарльгиг
үзсн угав. Институтан чиләһэд көдлмшт йовж одсн зәңг
һарв.

Хаврлад көвүм төрлә. Улада — гиж нер өгләв.
Һурвн сард бәәчкәд, эцгнь институт чиләһэд, талин
районд көдлмшт йовж одв. Уладаг аажм хәләһэд үлдв,
би сурһулян дасх болж һарвв.

Бүкл зунин дуссн Босха хойр дакж ирв. Школын ди-
ректор болж, көдлмш далаһар келв. Хөөннь бичг бич-
дгән нам уурв. Көвүһән теврч авад, һарад йовв. Ирхләм,
элдү зәңг соңсгдв: баахн багш күүкнлә ниилсн болж
һарв. Тер асхнан торл уга хәрү ирвв.

Болсн йовдл аажадан келвв.

— Түүнәс бичә болг. Уладаһан эврән өскәд авхвдн.

Эмгнә келсн үг икәр нанд таасгдв. Элкн, зүркн шарк-
лад Ухарльган санв. Иньгм болсн болхинь игж намаг
зовахн уга билә. Таньдг-үздгәсн чигн сурвв, юмн соңсг-
дхш. Балһсн дотраһур йовхларн кезәчн энд-тендән хә-

лэхэд йовдг билэв: генткн Ухарлыг үзгдэд одн гисн бо-
лад йовдмн. Болв, Ухарлыгин зэңг эс соңсгдв.

Намр болв, сурһулин жил эклв. Саак Унташ хар-
һад иржәнэ. Цуг зэңг соңссн, эзэн үзсн ноха мет шар-
вадж ирв. Бийим даһад, өөрм йовад йовдмн. Биилдэн
болхла — буйн болтха. Кино, театр болхла өмнэснь би-
лет хулдад авчкдмн. Ю саннач — сансн цуг күцж одад
бээдмн.

Тигэ бээж ижлдэд, Унташтн нам гем уга көвүн болж
һарв.

Дакад нег жил болад, Унташта хоюрн сурһулян чи-
лэхэд нег школд ирж багшлвдн. Ухан-седкл авлсн Ухар-
лыган геесн, һазр деер нанд — Улада көдлмш хойр
үлдв. Уладаһан аажм намаг өсксн эдл өскв, нанд көдл-
мш үлдв: сүзгән көдлмштән өгвв.

Удл уга әмтн келдг, района ахлачнр темдглдг болад
ирв: райсоветин депутатд шиидгдвв, партин зергләнд
орвв.

1957 жилин дундаһур намаг района дундин школын
директор кев.

Генткн... генткн юн болсинь дакад бичнэв, эндр муу-
рад бээвв, игэд төгскнэв.

АХЛАЧ

Хойр жилдән школын директор болж көдлвв. Райсо-
ветин депутат гигэд герл-сурһулин шишлң бээдг комис-
син ахлач шиидв. Одахн болсн сессий деер мини доклад
соңсж, батлцхав.

Чадс-чидсәрн эврәннь депутатск округдан дөң-нөкд-
ән күргэ бэәнэв. Хур-чиг болчкхла салан цаад амнд бә-
әсн улс нааран һатлж, центр тал ирдг арһ уга. Учр тиим
болсар, олна даалһсн даалһврар тер салад такт келгв.
Ар-өмн хойр ода өөрдэд одв. Селон ар захур автобус
йовулх заавр нанд әмтн өглә. Тер даалһвр көөлдэд, рай-
исполкомд ирвв.

Исполкомин сегләтр Ботхна Балдр келжәнэ:

— «Сән күн санаһар» гигэд, Боова Бадмаевна эв-
рән күрэд ирвт.

— Юн болад одв?

— Лавга Матвеевич таниг кесгәс нааран хәәһә.
Гертн жиңнүлв, школд чигн уга бээжт. Шулуи гидгәр
күрэд иртн гилә.

- Яһсн бачм кергв?
- Меджэхшв, иртхэ гилэ.

Райком парты орж йовад кесг уха ухалв. «Ямаран кергтэ болхв? Хажһр эндү һарһад орксн болхв? Тиим юмн болх зөв уга». Негдгч сеглэтрин кабинетд орад ирв. Наатк өрөднь баахн күүкн чимкүрэр күмсгэн ясж сууна.

- Лавга Матвеевич кабинетдэн бээнү?
- Ямаран кергэр ирж йовнат?
- Нанд керг уга, намаг дуудулсн билэ.
- Өөрэн суужатн, сурад ирнэв.

Күүкн дарунь хэрү һарч ирэд, инәһэд келв:

- Ортн, таниг күлэжәнэ.

Үүд татад, орхар йовхла, өмнөсм савһр үстэ, шин бор костюмта залу зөрлөд һарч ирнэ. Залуг өөгүрн давулж оркад, һазр хэләһэд давв. Залу бичкн һазр тогтн тусад, намаг хэләж оркад, үүдөн ардан хаав.

— Боова Бадмаевна, сән бэнт.— гиж келэд, Лавга Матвеевич босв. Хойр альхарн һарим зөвэр удан бэрэд, үгән утдхв,— өдр ирвэс чирэдтн цусн орад, мах-шөл бэрэд, улм баһрад, сәэхрэд бээнэт.

- Та чигн гем — шалтг уга бэнт.

Намаг дахулад, сеглэтр диван деер авч оч суулһв.

— Одак һарч одсн залуг үзвт? Мини ууһн көвүм,— болж сеглэтр келв.

- Тана?

Сеглэтрин гергинь чигн, көвүн-күүкн хойринь чигн меднэв. Мана школд күүкднь сурһуль сурчана.

— Балһснд багшлжана. Амрлһнд ирлэ. Ода хэрү йовхар белджәнэ.

Дотр бийм будһһтрад, тагчг болв.

— Би таниг кергэр дуудуллав. Район дотран та күндтэ күнт. Көдлмшэрн болвчн нер һарад бээнэт, тана үгәмтн соңсна.

— Буульмжд орм дала юмн уга, чадс — чидсэрн көдлнэв.

— Боова Бадмаевна, тана яһж көдлжәхтн маднд ил. Исполкомин ахлачмдн сурһульд йовж одв. Шин ахлач кергтэ болжана.

- Тигэд?

— Таниг болтха гиж сурх санатавдн.

— Би? Би яһж бүкл нутгин ахлач болхмб?

— Болш уга яһлат? Сурһуль-эрдмин, герл-гегәнэ

көдлмш меднэт. Исполкомин шишлң комиссин ахлач болад, кесг сэн юм кевт. Кергинь чигн зөвэр медж авт. Ахлач болж төрсн күн уга юмн, көдлэ бээж дасад бээхт. Би чигн сеглэтр болж төрсн угав. Үүнэ өмн намаг юунд көдлж йовсиг меддвт? Үкрч йовлав. Ода сеглэтр болад бээнэв. Эмтнэс үлдж йовхм угав.

— Лавга Матвеевич, олн дала улсас нег арһта залу эс олдх билү. Намаг тигж бичэ зоватн.

— Зована гисн юмб? Парть танд ицэд, чадх-чидх гигэд, ик чинртэ көдлмшт тэвхэр седжэнэ. Түүнд та байрлх зөвтэт.

— Нээлэд келсндтн ханжанав. Зуг би мел төрүн юм медхшв: мал-гер, Советин көдлмш чигн.

— Бидн юуни төлэ бээхмб, бидн зааһад өгхуговдн.

— Йир тигж болш уга, буйн болтха, бийим бичэ зоватн.

— Райкомин бюро тиим шиидвр һарһх саната. Ухалтн — сантн таниг ахлач суңһх угаг райсоветин сессий медхм. Тер хург деер болж чадх дүнгэ күн гиж бидн келх улсвдн.

Ду һардган уурв.

— Күчэр таниг күн ахлач тэвж чадш уга. Болв, өгсн селвг, тодлтн, сантн, шалһтн,— болж келэд, Лавга Матвеевич босв.

Күр чилэд би бас босв.

— Би хэрж чаджанув?

— Йовтн. Хэрнь хэрүһән өгтн.

— Сэн бээтн,— гиж келэд, хатхкла цусн хагдм чисм улан чирэтэ, кабинетэс һарч ирв.

Сеглэтр күүкн үзж оркад, толһаһан зааляд, келв:

— Шоодврла харһвт?

Би колс хэлэн, давад һарв. Коридорт савһр үстл күлэжэж.

— Боова!

— Босха!

— Менд!— Босха чичрсн хойр һарим авч, хурһна үзүрэснь тоха күртлнь үмсв. Би, яахан чигн медж ядад, сүлдр сүмсн болж чинән алдрсн зогсв.

Эвтэ Босха сүүвдж авад һарв. Һаза, эмт үзэд, нанд сегэн орв.

— Нэ, ямаран бээнэч?

— Му биш.

— Улада ямараң, көвүһән оч хэлэж болхий?

Намаг генткн шөвгэр юмн хатхсн мет болв, залуг бийэсн зааглад, келв:

— Босха, мед, чамд көвүн уга. Унташиг көвүн ааван гиж меднө. Ам алдад оркдг болвзгоч.

— Буйн болтха, хэлэхэд харсв.

— Уга! Бийм чигн март, көвүһим чигн март,— игж келэд харч йовб. Босха доран зогсад, һээд харсн эдл үлдв.

Чонин амнас алдрад, туулад бэргдв. Ик улынцас хажихэд, эврәннь улынцд күрч йовад, өөгүрн харч йовсн хойр мөртө кү үзв. Зервк хэлэж оркад, эс таньдг улс үзэд, арһул үрвэд эврәннь хаалһар харв.

Генткн... Генткн мөртө күн ардасм довтлж ирэд, шүрглдэд харв.

— Адрж йовхм болвзгоч!— гиж келн жолаһан эргүлж, өмн бийдм харсн кү, үзн таньвв.

— Боова,— гиж арһул келэд, залу мөрнөсн буув.

— Ухарлыг!— гиж келэд, гүүһэд, оч теврх сана зүүчкэд, эмтнэс ичж бийән бэрж зогсв.

— Менд йовнч, Боова минь,— гиж келэд, Ухарлыг харим авч чаһур сексрж атхв.

— Альдас харч ирвч?

— Һазр дорас.

Мөрән көтлэд, зерглж йовад Ухарлыг бийим шинжлж хэлэв. Удл уга мана герт өөрдэд ирвдн.

— Манад орад һар,— болжанав.

— Эвго болхн угай?

— Яһад эвго болх билэ, Унташ чамаг үзхлэрн байрлх.

— Унташ?— болж Ухарлыг алң болв.

— Унташ — мини залум.

Күүндэ йовж, герин һаза мөрән уйчкад, хаша дотр орж герин һаза сууцхавдн.

Сүл харһснас нааран кесг жил болв. Мунь чигн, сәнх чигн үзгдв. Алькинь түүг тоолхв. Адһад, алдг-унг, эврәннь жирһлән арвн минутин дунд келж өгв. Ухарлыг чигн ахрар цээлһв.

Институтан чилэхэд, ик холд, һазрин захд оч көдлж.

Таһнд ирэд жил давж йовдгж. Нарн суух үзгин районд совхозд ах зоотехник көдлжэж. Одахн мана района Бөөргин совхозин директор болж ирж.

Кедү келх үг бээхв! Зүг өрэл част цугтнь түүг келнө гидг күчр. Тер деер райкомд одх болж Ухарлыг адһв.

— Кергэн чилэчкэд, манаһур күрэд иртн,— болж алдад келэд орквв.

— Керг дала, цол болну — угай. Арһта болхла ирж үзсв. Унташ уурлхн угай?

— Унташ ухата күн, эс болх юмар керг кедмн биш. Бичэ эмәһэд бээтн, иртн.

Ухарлыг нарад, мөрән унж авад, йовж одв.

Ичэд-эмәһэд бээв? Аль кергнь тиим болв, тер асхнан ирсн уга.

Гертән һанцарн суунав. Улада школас ирэд уга. Аажа гертән уга, өөрин улст одсмб — яһсмб. Хувц-хунран тээлэд, халат өмсж оркад, юм бичдг столиннь ард сууһад, гейүрв. Ухан нам ээдрэд хуурв. Нег өдр иим дала йовдлла нег күн харһдв!

Нутгин ахлач болна гидг? Би, школас нань ю чигн меддго гергн бүкл нутг яһж толһалхмб? Эн улс мини чидл медл уга, айстан ик көдлмшт орулхар седжэцхәнә. Манһдур юуһан келхв, ямаран хэрү өгхв?

Игэд суутл аажа Улада хойр ирв. Унташ чигн удсн уга. Цугтан сууһад хотан ууж дуусад, авальтаһан эврәннь өрэд ирвдн.

— Юн болв, бичч эвгой?— болж Унташ сурв.

— Гем-зовлң биш. Болв, эркн биш күүндх төр бэәнә.

Залудан цугтнь, юн болсинь, нул уга келж өгв. Үгән чилэхләм, Унташ келв:

— Босхаг чикәр көөжч, көвүнд тер тускиг медүлэд керг уга. Ухарлыг, Ухарлыг йоста залу. Ирснь сән болж. Көдлмшин тускар болхла — эврән мед. Нутгин ахлач болна гидг наадна юмн биш. Тоомсрта болвчн күнд көдлмш. Дуудулад авсн хөөн тэвж өгнү—угай. Хойр-негн жил дамшад автлан икл күнд болх. Яахв, парть келхлэ арһ уга, «һалд орад үк» — гивч, орад үкх зөв-тэвдн.

— Бээх жирһләнч, бичкн цогцанчн партяс эрвлш угав. Зуг чадш уга көдлмшт яһж орхв.

Залум дала нөкд болжахш. Ахрар келхд: «эврән мед» — гисн селвг болж һарв. Тер сөөһән нүдән харһулсн угав, өр цээтл ямаран — чигн шийдвр бэрж авсн угав.

Арвн хойр часла райкомд ирвв. Лавга Матвеевичин кабинетд хойрдгч сегләтр Тимофей Петрович сууж. Эднд келжәнәв:

— Намаг эврән меднәт, өмннь тиим көдлмшт йовсн

күн бишв, көдлмшинь медхшв. Буцж бээхшв, зуг эврэн медтн. Чадх-чидх гигэд, дөң-нөкд болх болад, тэвхэр седхлэ тэвтн. Седклэн өгэд, эмэн эрвлл уга көдлнэв. Зуг, юмн түүнэс болх-угаг меджэхшв.

Тимофей Петрович инэхэд, келжэнэ:

— Үнн седклэн өгсн хөөн болхугов. Дамшлт цааранднь эврэн ирэд бээх. Бийэн икэр бичэ басад бээтн, чадхт.

— Боова Бадмаевна, тер көдлмшт тана чидл күрх, зуг өмнөснь икэр ээхэд, бийэн бичэ зоваһад бээтн,— болж Лавга Матвеевич дөңнв.

Зөвөн өгэд хуурв. Дарунь райсоветин сессий болв. Лавга Матвеевич нанар ахлач тэвхмн гиж төр тэвжэнэ. Кесг сурврмуд өгчэнэ, хэрүһинь өгчэнэв. Нег мөслэд, зөвөр төвшүнэр келэд бээнэв. Дарунь депутатнр босж үг келцхэв. Сунһлдан болжана. Нег чигн күн бурушаж үг келснн уга. Тигэд нутгин ахлач болв.

ТҮРҮН ӨДРМҮД

Ахлач болад көдлснэ түрүн өдрмүд! Тер цаг кезэ нанд мартгдхв?

Өр шарлж йовлһнла босад, бийэн белдв. Ямаран хувцта оддг болхв? Үнтэ манто өмсэд одхла эмтн дегд өврх, эмтнэс тасрад, ончлгдад бээх санан угав. Хуучн пальто өмсхлэ, хуучн эс күртж гих. Кесг тоолад, тоолн гиж муурад хар хүрсх захта үвлэ пальто өмсхэр шийдв. Дегд сэн чигн биш, хуучнд чигн орш уга. Дакад нам бийдм зокмжта болдг билэ. Эндр өдр эмтнэс йилһрлһн уга. Болв, сээхнэр олд үзгдх санатав.

Ямаран цагла көдлмштэн одхинь бас тоолвв. Дегд эрт ирхлэ — эрэд үкжэж кевтэ — гиж келцхэх. Удан ирхлэ — мууха таварлжахм — гиж келх. Тер учрар диг йиснлэ иржэнэв.

Ахлачин кабинет би меддг. Оч йовад, дотран ухалж-анав: кен болвч нег күн тосад, шин ахлачиг кабинетднь орулну-яһну. Сансн ухаһар иржэхш. Күн тосж һарсн уга. Наадк өрэд суудг сеглэтр Валя күүкн чигн уга. Арһул үрвж одад, даг-даг гиж чичрсн һарарн кабинетин үүдинь тээлв: күн уга. Эвртэ гидгэр халулад беш түлэд оркж. Пол деернь ик шар цоохр кевс делгэтэ. Көк цемгэр бүрксн шар агчар кесн ик стол бээнэ. Наад бийднь бичкн, ирсн улс арднь суудг стол. Игэд өрө дот-

ркиг һәәхә бәәж хувцан тәәлэд, кезә чигн, өмнк ахлач бәәхд суудг һазртан ирж суувв. Хуучн ахлач эврәннь ик столин ард суусн болж нанд медгднә. Генткн телефон жиңнв. Ормасн босад, ахлачин бәэрн суудг ормд оч сууһад, телефо авбв.

— Боова Бадмаевна, амулң хонвт?— болж Лавга Матвеевичин дун соңсгдв.— Көдлмштән ирчквт?

— Ирчквв,— гиж әрә ду һарвв.

— Сән, сән. Эндр манд бюро уга. Би теегин совхоз орад йовжанав. Не, көдл, көдл,— гиж келэд Лавга Матвеевич трубкан хәрү тәвб.

«Көдл, көдл» — яһж көдлхмб, ю кехмб? Яахан чигн медж чадад, өөр кевтсн газет авад умшжана. Үүдн арһул тәәлрв, атхр хар үстә Валян толһа үзгдв.

— Боова Бадмаевна, сән хонвт,— болв.— Йовж йовад магазинһәр орад удж одв. Нанд даалһх керг угай? Уга болхла би склад орад ирнәв. Цаас, карандаш оч авх кергтәв,— болад күүкн үкс гиж алдрж һарх санаһар даржңнв.

— Керг бәәхлә йовад күцә,— болад газетән умшвв.

Дакж нег чигн күн орж иржәхш. Час хәлэхлә — әрә гиж өрәл час давж. «Ю кедмб, альдаран оддмб» — гих ухан толһаһас һарч өгчәхш. Школд бәәхд цуг медгддг юмн билә. Багшнрла күр кех, классмуд оч хәлэх, дотр дундин көдлмш — ямаран амр билә! Ода? Ода ю кехнь медгдхш. Тигжәтл генткн нег ухан орв. Өцклдүр өрүн базрас ирчкәд, аажа уурлн бәәж келлә:

— Зураһан күцәһәд, давулад бәәнәвдн, махн мана лавксар чигн, базрт чигн уга. Лавкс долан часла эклж хулдх зөвтә улс болна, йисн-арвн күртл хулд эклхш.

Эн үг генткн уханд орв. Тернь үнн болхинь, нам акад юмн болжана. Манад махн яһад уга болжахмб? Мал дала, нам әмтнәс хулдж авад гүүлгсн бийнь, әмт дурнднь теткж болхмн.

Тер кевтән хувцан өмсәд, базр оч хәлэх санаһар һарв. Арвн час болж йовна. Махна лавк хаалһата. Кесг улс зогсжана. Ә һарл уга, эргәд хәләвв. Ардк үүднднь нег машин ирж зогсж. Хойр-һурвн залу киртә хар халат өмссн мах буулһжана. Дотрнь, күүкд күн гер арчж йовна. Энд-тендәс хурсн богиг дорнь, пол деер уңһачкна. Шавр пол, шората. Мах тәвдг һазрнь бас киртә. Эн хамгинь үзж оркад,— уурм күрәд одв. Зуг үүнд кенлә керлдхв? Мах чавчдг күүнлә? Шин күүнд эвго болвзго

гигэд, бийэн бэрэд зогсв. Цааранднь харч йовад ик магазинд ирв. Мах хулддг энг үнд бээнэ, махн бас уга. Хулджасн гергнэс суржанап:

— Махн эндр орш угай?

— Алдг мал уга,— болжана.— Мал хулдж авдг күн йовж одсн ирэд уга. Кезэ ирхнь меджэхшв.

Ик хол биш бээсн хот уудг герт ирв. Бичкн өрэд мах хулддг назр бээнэ. Махн бас уга. Хэрү исполкомд ирв. Хонх жиннүлжэнэв. Валя орж ирв.

— Райпо-н райторгин ахлачсиг дуудултн.

— Хээнэв,— болад Валя харч одв.

Яһж эклдм болхв? Дадмг кишванр намаг толһаним эргүлхэр седх. Удл уга үүд цокад, хойр залу орад күрэд ирв.

— Боова Бадмаевна, сэн-сээхн хонвт,— гиж келэд маштг лиглһр шар залу харим авб. Эн райпо-н ахлач Эмтэхн гидг күн. Өөрнь йовсн өндр хар залу таньгдв.— райторгин ахлач Жөөлн.

— Дуудулсндтн икэр ханжанавдн,— гиж Эмтэхн эврэн эклв,— тана өмнк күн манд уурлхас нань юм кедг уга билэ. Та манд дөң-нөкд болтн.

Инөһөд, келжэнэ:

— Би бас танла керлдхэр дуудвв.

— Яһад, иим түргэр бидн ик эндү һарһад орквдн,— болж худлар ээсн бээдл харч Эмтэхн хээкрв. Цааранднь келв:— Тиим уха бичэ сантн. Негдгч квартилин зураг зун хөрн тавн процент күцэввдн. Му үзмжий тер? Мууд орш уга. Бүкл Хальмг таңһчд мана район гүүлгэнэ халхар өмн нүүрт йовна. Боова Бадмаевна, та медх зөвтэт. Ик көдлмшт дуту-дунднь дала. Тер болһнан шовалһад аваад бээхлэ, сэн юмн болш уга.

Ахлачд дакж үг өгл уга Эмтэхн дарадулж эврөһөн келв. Өндр харнь «келтхэ» гисн бээдлэр һариннь хурһ һээхж суув.

— Тана көдлмш медхшв,— болж эклв,— тер учрар яһж көдлдг, көдлмштн ямаранинь чигн медэд угав. Эндр би таниг дуудулхларн негл бичкн төр хайлхар седлэв.

— Келтн, келтн, соңсжанавдн,— болж чикэн тэвж, зуһу бээдлэр хэлэж Эмтэхн суув.

— Лавксар махн уга. Тер юуна учр болхв? Түүг нанд цээлһж өглт.

— Махн? Махн өөрхнэс орхмн. Кү тэвэд мал хээлһ-

чклевдн. Мал үнтэ. Үнтэ мал авч манд тус уга. Мах үнтэһэр хулддг арһ уга. Дакад, зураһар авдг махнас манд баһар өгнэ. Түүгинь Жөөлн медх зөвтэ,— гиж Эмтэһн өөрк талан хэлэв.

— Зураһар авх махн манд бээнэ. Өгч болхмн,— гиж Жөөлн хэрүцв.

— Тер, манд гем уга, ода күртл зураһар ирх мах манд өгэд уга,— болж Эмтэһн ааргль.

— Негдгч кварталд өгсн тавн тонн мах тадн авсн угалмт,— болж Жөөлн хэрүцв.

— Эццн зовлһар юуһан кехв, тигхд эврэн белдсн махн манд билэ.

— «Му нөкд хоорндан»,— гидг йовдл бичэ һарһтн,— гижэнэв.— Тигхд яһсн-кегснь нанд кергтэ биш. Маңһ-дурас авн лавкст махн бээдгэр кетн. Зураһар авнт, эмт-нэс хулдад авнт — тана дурн. Манд махн кергтэ. Эмтн хурад хошад-һурвад частан зогсад бээдгиг уурулх кергтэ. Келсиг медвт?

— Медвв, медвв,— гиж Эмтэһн толһаһан өкөлһв.

— Медсн болхла сэн. Би бас бийдэң бичэд авчанав, дакад чигн хэлэгдэд бээхв.

Хойурн һарад йовж одв. Хоңхан жиңнүләд орквв. Валя күүкн гүүж ирв.

— Ботхна Балдр бээнү?

— Бээх зөвтэ.

— Наар ги!

Балдр орж ирэд, үүдн хоорнд зогсад, толһаһан өкөлһж мендлэд:

— Соңсжанава,— болв. Балдр дөч эрэ һарсн, томһта хар сахлта, тонтхр хар залу.

— Райсоветин депутатһрин нердүд бичэтэ бээдг бол-хугов?

— Бээнэ.

— Теднэ нерднь кергтэ.

Дарунь һарч одад, улан һадрта папк авад орж ирв. Цаасинь авад умшв. Балдр зөвөр зогсжаһад, келжэнэ:

— Көдлмштэн оч болхий?

— Йовтн, йовтн.

Гүүлгэнэ тускар сээнэр медж авад, исполкомд төр тэвх санаһар тавн-зурһан депутатһрла телефоһар күүн-дв. Хэлэһэд, исполкомин хургт ирж келж өгхиг сурв.

Үдлэ хэрэд, адһн-шидһн хотан ууж авад, көдлмштэн хэрү ирв. Дакад Балдриг дуудулж авчанава.

— Исполкомин хург кезэ болхмб?

— Арвн хойрт, одачн нээмн хонг,— болжана.

— Хойр хонад хург кехмн. Гүүлгэнэ туск төр тэвх-мн,— гижэнэв.

— Тиим түргэр эмт цуглуулж авч чаднвдн — угай. Дакад та шин күнт — өдр болһн, уханд орсар хург кехэд бээдмн биш. Кезэ, ямаран хург болхнь, ямаран төр тэвхнь зурата, бичэтэ, батрата юмн. Тер тускиг та, ахлач күн, медх зөвтэт.— Эн үгэн келэд, хавтхасн тэмк һарһж авад, татад, кабинет дотраһур Балдр йовднв.

Бийэн дөөглхэр седсинь медэд, һацлджанав:

— Генткн шин төр һарч ирхлэ, дараһан күлэхэд кевтх юмб?

— Бидн үүнд түрүн жил көдлжэхш, кезэ ямаран төр хэлэгдхинь меддг улсвдн. Цаг-цагтнь бичэтэ. Дакад, төр тэвх кергтэ болхла, эмт илгэхэд, шалһад-шүүһэд медж авад, шиидвр эртэснь белдэд, белдвр кех кергтэ. Хойр хонгин дунд исполком цуглуулна гидг бачм болх.

— Тавн-зурһан депутатһрт төриг даалһчкв, тедн медэд ирх. Эндэс, районас одсн улст орхнь, тедн — тенд бээри бээдг улст — юн болжахинь сээнэр эс медхий?

— Та ахлачт, тана дурн, эврэн медтн,— гиж келэд, ээмэн холькж Балдр зогсв.

Асхн күртл хойр-һурвн күн эврэннь төрэр ирв. Теднлэ күүндэд, төринь таслтл асхн болв. «Өдр үрсн уга» — гиж дотран санжана, болв, кесн-күцэсн юмн чигн уга гишн.

Хойр хонад исполкомин хург кежэнэв. Сельсоветмүдэс сельпо-н ахлачнриг дуудулвдн. Исполкомин члед цуһар гишн ирв, Лавга Матвеевич бас ирв.

— Ямаран төр тэвжэнэт?— болж Лавга Матвеевич сурв.

— Негл төр тэвжэнэвдн,— болв.

— Негн? Токтаврнь али?

— Токтаврнь күүндврин хөөн, күүндврэс һарх гиж санжана.

— Игж исполком кеж болдмн биш,— гиж арһул Лавга Матвеевич намаг сурһжана,— хургтн белдвр угаһар кегджэнэ.

Бийм ирвэтрэд одв, чирэм халад бээв. Хэрү цухрж болш уга. Хонх жиннүлэд, Валя күүкнд келжэнэв:

— Цаатк улсан ортн гитн!

Дуудулсн улс орад сууцхав. Босж зогсад, үсэн илж оркад, зарлжанав:

— Района исполкомин хург секгдв гижэнэв. Күүнд-врт негл төр: гүүлгэн ямаран болжахин тускар райпо-н ахлагч үг келхмн.

Өмтн цугтан ормалдад одцхав. Тер бас учрта. Өмн цагт исполкомин хурт арвн төр эс тэвгдхлэ, өдрин дуусн эс суухла — икл мууд тоолгддг юмн бээж. Тигэд чигн эдн алц болж бээсмн болна. Тигхд түүг би медсн уга билэв, хөөннь өмтн келцхэв.

Өмтэхнд үг өгчөнэв. Ик холас авч эргүлэд, өнгсрн жил яһж көдлснэ тускар, негдгч кварталд юн болсна тускар дамжад йовад йовв. Күлэж эс чадад, келжэнэв:

— Кезэнэ болад хуурсн юм юо кеж келнэт, ода эндр өмт яһж теткжэхэн келтн.

Нан тал «гилс» гиж хэләһэд, Лавга Матвеевич тал бас хэләһэд, Өмтэхн үгэн утдхжана:

— Мини доклад соңсжанат. Тигхлэ, би кесн, күцэсэн келж үзүлх зөвтэв. Дегд бичэ адһад бээтн, «адһсн күүкн аавиннь барун бийд» — гидг.— Өмтн инэлдцхэв. Ю келжэхинь медэд, шогар дахулжанав:

— «Үгин ахрнь сэн, насна утнь сэн»,— гиж бас көгшд келдг бээсмн.

Өмтэхн эргүлэд дуһрулж, кесг болх — болшго үг келж, эрә гиж дуусв.

— Махн лавксар бээнү, угай?— болжанав.

— Бээнэ,— гижэнэ.

— Махн биш өдмг уга бээнэвдн,— болж Хар Салан совхозас ирсн депутат Түмдә гергн келжэнэ.

— Өдмг уга гисн?

— Иддг өдмг уга,— болж Түмдә босв.

Түмдән келсн үг модар цокад, толһаһинь диинрүлсн эдл болж Өмтэхнд тусв. Хар Салан совхозд бүкл сардан өдмг болһл уга бээж. Көлгәр, йовһар өмтн өдмг хээж өөрин селэд эргж.

— Учрнь юмб? — гиж Түмдә үгэн утдхв,— рабкоопин ахлагч Амсар совхозин директор Савхар хойрин һацлдлһн. Өдмг болһдг герин беш невчк эрмдгтә бээж. Түүг кен кехмб?— гиж эн хойр ахлагч хоорндан тольклдж. Савхар «кешгов!» болж хээкрнэ, Амсар бас үгэн өгчэхш. Тер кевтән Амсар өдмг болһдг күүг көдлмшәснь һарһад, өдмг болһдг геринь хааһад хуурч. Тер учрар бүкл сардан бүкл совхоз иддг өдмг уга, һууль һууһад гишн, өмт эргэд өдмг хээлдж йовна.

Хургт бээсн улс медмжэн угаһар, халурхж, үг авч бослдв.

Хург өмнк цагт болдгас хажигд хуурсиг эдн нам мартв. Өмннь болхла доклад келэд, дакад сурврмуд өгөд, хөөннь дараһар босж келдг билэ. Ода болхла доклад чигн биш — Эмтэхнэ келсн үг чигнэд, ардаснь дахн босж келлджэцхэнэ.

Хургт бээсн улс цугтан гишн босж үг келцхэв. Сельсоветмүдэс ирсн улс кесг дуту-дунд юм соңсцхав: хөөнэ совхозд хальмг цэ угаж, фермсэр — һазра тосн чигн угаж. Босж келсн улс «Хар усна» ахлачнриг чигн келсн һартлнь келж авцхав.

Лавга Матвеевич ду һархш, сууна. Цугтнь дурнднь келүлж алад:

— Эмтэхн, эн хамг кезэ чикрхм болхв? — болжана.

— Чидлэн эрвлхн угавдн,— болж кинь давхцж Эмтэхн хэрүцв.

— Минигһэр болхла, үнд бээсн эмтн ю келхинь келчкв. «Зөв» гижэнэв. Амсар Савхар хойрт, эмтнэ жирһл хэлэдгоднь шоодвр өгхмн. Хажһр гижэх күн бээнү? Угай? Шиидвр батржана. Эднд болн, наатк чигн сельпо ахлачнрт, совхозмудин директормудин, сельсоветмудин ахлачнрт, болн Эмтэхнд даалһхмн; долан хонгин дунд дуту-дундинь цугтнь күцэтхэ. Хойр дола хонад хэрү эдн-иг соңсхмн. Тер цагт — мана шиидвр эс күцэсн улс бичэ манд өөлтхэ. Чикий?

— Чик! — гиж хээкрцхэв!

— Игэд...

— Арһулдтн,— болж Балдр келв,— токтавр һарһхм бишв? Би бел кенэд авчклав.

— Ямаран «токтавр», бидн шиидвр шиидэд хуурв-швдн.

— Зөвтэ, шиидвр болх,— гиж эмтн хээкрлдв.

Тигэд түрүн хурган чилэвв.

Хөөннь эмтн келцхэв: хургас һарчкад, тедн дотран кесг күүндсн бээж.

— Иоста хург болв,— гиж негнь келж.

— Дала болсн цаас бичэд үксэн кехв, ахрар күүндэд, амн-үгән авлцад, күүндсэн күцэснэс сән юмн уга,— гиж бас негнь келж.

Зуг тиим ухан Лавга Матвеевичд хажһр болж тоолгдж. Эмт һарчкад, хойурн үлдвдн.

— Түрүн хург ямаран болв?— гиж, зөвөр халж одсн би сурвв.

— Исполкомнь чигн, совещань чигн болсн медгдсн уга.

— Үнэрий? Эмтн цуһар төрт орлцад күүндхлэ, сэн болжана гиж санжалав.

— Эмтн босж үг келв, тернь үнн. Болв, цуг келгдсн үгмүд күңж одв гиж санхмн биш.

— Би тигж санжахшв. Дакад цаг-цагтнь күүцлинь шинжлж хэлэх кергтэ.

Заседань яһж кедгиг Лавга Матвеевич нанд зааж өгв. Зуг би түүнлэ зөвтэ биш билэв, болв, шинкн ахлач болсн күн ах күүнлэ ярдад, керлдэд бээж болш уга.

ҮВЛИН ЗАД

Удл уга райкомин пленум болв. Намаг комитетин бюрон член орулв. Дакад нег цөөк хонад түрүн бюрон заседань болв. Өдрин дуусн сууввлн, кесг төрмүд хаһлгдв. Зуг хойр төр ода күртл мартхшв. Уханас һарч өгхш.

Мал үвлзүллһнэ тускар хөөнэ совхозин директор Ухарльгиг тигхд бюро сонсла. Совхоз ик гидгэр зутж бээж. Би нам тиим юмн болжана гиж медж бээсн уга билэв. Сар болһн миңһэд, күс-дундур миңһэд хөд һару һардг бээж. Шин ирсн директор ик айулла харһж.

Зутлһн — өвсн уган учр. Нидн һаң болад дала өвс эс хураж авч чадихаж. Өмнк жилмүдэс үлдсн өвснь эс күрч. Эн тускиг келж бээһэд, Ухарльг заав:

— Эн мана зутлһнд һанцхн совхозин ахлачнр гемтэ биш, района ахлачирин чигн гем бээнэ. Совхозин олн иим йовдл нанд келж өгв, тернь үнн болж һарв. Райком, райисполком хойрин зааврар күчэр гишң Краснодарур йовулж солол хуралһсн бээж. Тер цагт эврәннь совхоздан чигн мөлжэд хадад суум хадлһн бээж. Болв түүг хаюлад, Краснодарск край тал йовулж. Һазр хол болад, овалсн сололасн эрэ гиж зун тонн зөөж авч. Хаалһ хол болсар, солол хойр һурвн холван үнтэ болж тусж.

Минь эн цаглань Лавга Матвеевич келжэнэ:

— Чи шин күнч, юм медж бээхшч. Эмтнэ келсн үгэр айстан бичэ төр кенэд йов.

— Айстан төр келһн биш, чик юмиг илднь келхмн. Эс иткхлэтн дакад чигн нег йовдл келж өгнэв. Бөөргин совхоз мана совхоз хойрин хоорнд, кенәннь сээнэр йилһ-

рэд уга, зурһан зун тонн өвсн бээсн биший. Тер өвсн ма-на совхозин цааснд бичэтэ, зуг теднэ һазрт хадж, овалсн өвсн бээсмн. Бөөргин совхоз ик царгудта, тер учрар үүлд күрм чингэ өвстэ билэ. Тигэд тер өвсиг яһад. Бөөргт өгвт?

— Бөөргэ совхозин өвсн. Эзнднь өглэв!— гиж Лавга Матвеевич келв.

— Нам Бөөргэ чигн болг, хөөнэ совхозд хулдад оркж болдгов?

— Дегд удан келжэнэч, шулуһар төгск. Совхозин бээдлнь манд медгдж бээнэ,— болж Лавга Матвеевич һаран сажв.

— Болжахш. Лавга Матвеевич, тана буру заавр дее-рэс кесг хөд үкж одв. Тер өвсн бээсн болхла, тавн — арвн дуунад зөөгдх билэ. Ода тавн зун дуунаһас өвс зөөжэнэвдн, эн бальчгла ямаран зөөлдэн бээдмб?

Сеглэтр уурта босад келжэнэ:

— «Ус үзлго, һос тээлсн» эдл юм келжэнэт, үр ди-ректор. Мана совхозд ирэд хойр хончкад, мана көдлмш һолх саната! Су,— гигэд зогсав.

Ухарлыг ду тасрв. Генткн э-чимән уга болад одв. Эмт хэлэж оркад, сеглэтр:

— Кенд сурвр бээнэ?— болв.

Эмтн ду һарчахш.

— Кен үг келхэр бээнэ?

Бюрон член, района прокурор Александр Васильевич үг авчана. Очки зүүсн медэтэ залу эклэд келхләнэ, хоолнь эгзңнв.

— Доклад кесн күн дегэд давулад оркв,— болж эн эклв.— Дала хө үкүлснд совхозин ахлачнр биш, бидн — райком, райисполком хойр гемтэ болжанавдн. Тиим болхла совхозмудар директормуд, малын чигнь ахлачнр бээлһэд керг уга, района ахлачнр теднэ төлэ көдлг.

Тиим юмн бээдмн биш, көвүн дү, «Кесн гем эзэн темцдг, кецин усн һууһан темцдг». Совхозд өмннь ди-ректор йовсн Алексей ода сууна. Түүнэ гем ик. Дөрвдгч фермд сардан күрх өвсн бээһэ бээтл, «илэд үзңэв» — гивчн хоосн тавдгч фермүр өвс эс зөөлһж. Тер учрар һарун икнь тавдгчд һарч.

Тер тускиг чи Ухарлыг, шин күнч, медл уга бээнэч. Малан үкүлэд чилэчкэд, арһ юундв гигэд, зэрмснь кесг ааль һарһж йовцхана. Совхозин мал үкснд Лавга Матвеевич гемтэж! Ха, ха! Лавга Матвеевич күзүн деер

бүкл район бээнэ, совхоз болһнар теднэ директормуд, хардачнр — даатха.

Александр Васильевич халад, сеглэтриг бууляд, Ухарльгиг гемшәһэд кесг үг келв.

Түүнэ хөөн хойрдгч сеглэтр Тимофей Петрович босж үг келв.

— Һанцхн хөөнэ совхоз биш, бүкл район зутжана. Хар Салан, Бөөргә наадк чигн совхозмудт кесг мал һару болж одсн бээнэ. Тигхлэ, эндр эн төриг күүндхләрн, цааранднь ю, яһж кехин тускар, үлдсн малинь үвлэс яһж авч һархин тускар күүндж авх кергтә.

Кен гемтә, кен зөвтәнь бас олдх. Александр Васильевич чикәр келчкв. Совхозин ахлачнр бээсн өвсән, күн кевәр, олзлж чадсмн уга. Тер учрар чигн кесг мал һарутв.

Болв, эн төрт, мана, райкомин чигн гем бээнэ, түүгән бидн медх зөвтәвдн. Үлгүрнь, келхд, салмин тускар. Тиим йовдл һанцхн хөөнэ совхозд биш, бас наадк совхозмудт чигн бээнэ. Зуна би келәд ядчкув: му—сэн, ик-бичкн болвчн эврәннь һазра хадлһ уңһаж хураж авхмн гигәд. Миниһәр күн болву? Уга.

— Обкомин шиидвр билә,— болж Лавга Матвеевич келв.

— Обкомин шиидвр билә. Болв, обком эндк хадлһан зогсачктн гиж келсн уга, тиимий? Тиим. Манахс болхла—салм, салм,—гилдәд, эндк кәдлмшән зогсаһад, зуна дуусн Краснодарт оч кәдлв. Түүнәс юмн болву? Юмн болсн уга. Салм овалвдн, зөөж авч чадсн угавдн. Цаглань тоолврта сән селвгән эс өгсн, совхозин һардачнрт эс зааж чадсн мана гем.

Бас чигн Бөөргин өвснә тускар келий. Тигхд кедү келләв: Бөөргәхн эврәннь өвсәр һарч чадхмн, тер өвсинь хөөнэ совхозд хулдхмн,—гиж. Намаг күн соңслу? Уга, күн соңссн уга. Зурһан зун тонн өвсн хөөнэ совхозин зурад батлата биләлм, хош деернь гишн—өөрнһ.

— Өвс бидн өгләвдн, зуг зөөж авч чаджацхахш,— болж Лавга Матвеевич келв.

— Өвс өгләвдн, зуг альд? Тавн зун дуунад. Тавн дууна, тавн зун дууна хойр әдл биш. Тавн зун—тавн зун, тавн—тавн. Әмтиг бидн зааж, закрх кергтәвдн, болв, эврә эндүһән бас медхмн. Йоста юмиг йосарнь кехмн.

Ода мана эркн төр—үлдсн малан үкәл-үргәл уга

үвлэс авч харлһн. Учр тиим болсар цуг эмт босхж, бээх-
төнх ховацж, өвснэ умш үрэл уга олзлх кергтэ.

Тимофей Петрович үгэн келэд төгскв. Эмтн нан тал
хэлэлджэнэ: нутгин ахлач үг келх зөвтэ — гиж санжа-
цхана. Би юуһан келхв? Совхозмудт одсн угав, теднэ
бээдл чигн ода деерэн медэд угав. Тагчг суув.

Нань үг келх күн уга болв. Лавга Матвеевич бийнь
босв. Районд кедү мал һару һарсна тускар, хөөнэ сов-
хозин хажһр-эндүг малтж келэд, Ухарлыгт уурлад, уха
зааһад, аш сүүлднь келв:

— Апрель сар аэмшгтэ сар. Чинэн уга мал төл авх.
Идг му, өвсн тату. Хэрнь түүг медх кергтэ.

Ода манд районд сууһад керг уга. Бюрон чледүд
нежэд совхоз авад йовцхаг, совхозмудин ахлачнрт дөң-
нөкд болтха.

Дарунь кен альдаран йовхинь умшж өгв. Би хөөнэ
совхозд тусжв.

Аш сүүлднь наадк улс һархла, бюрон член болдгарн
үлдвдн. Талын улсас һанцхн района милицин начальник
Харин Арзһр бээнэ.

— Доржин Манжин туск төр хэлэгджэнэ,— болж
Лавга Матвеевич келв. Үүд татад Манж орж ирэд, тал
дунд тэвсн стул деер, зарһд суулһшң эдл суув.

Сеглэтр цааранднь келжэнэ:

— Райкомин бюрон член Александр Васильевичд
үг өггдж бээнэ.

Александр Васильевич, очкиһән альчурарн арчж
авад, өмн кевтсн цаас хэләһэд, келв:

— Бюрон даалһвар Доржин Манжин һарһсн хажһр
йовдлмудиг хэлэж, шалһж илдклэв. Үгин утхнь иим:
Манж талын бас улсла негдж авад, мана сеглэтр Лавга
Матвеевичиг көдлмшэснь хольвлхар седж. Тиим эврэ-
эврәһән татлһн, эс таасгдсн күүһән уга кехәр седлһн,
мана партин зокалд ирж өгчәхш. Ахрар келхд тиим.
Миниһәр болхла тер ик хажһр юмн гиж санжанав, тиим
эндү һарһсн күн догшин засгла харһх зөвтэ.

— Феодал, улсан татдг күнт!— гиж Лавга Матве-
евич хэкрв.

Бюрод суусн эмтн цугтан ду һарч бээхш. Тернь
чигнь чик болж нанд медгдв. Айстан, бийдән эс таасгдсн
күүг, негдж авад, хар гөрәр муутхад, эмнд күрэд бээсн
улсиг зөвтэ гиж келж болш уга.

— Доклад келсн күн хажһр юм келв, үг өгтн,— болж Манж тиирчж босв.

— Ямаран үг чамд, буруһан эр!— гиж Лавга Матвеевич хээкрв.

— Гем уга күн юуһан эрхв?

— Манжин хажһр, цааснь батлата юмн,— болж милицин начальник Харин Арзһр келв.

— Коммунист күнлм, үг юңгад эс өгнэт?— болжанав.

Нан тал уурта бээдлтәһәр хэләчкәд, Лавга Матвеевич суржана:

— Үүрмүд, юн гиж саннат?

— Келг, келг, соңсий!— болцхав.

— Ахрар кел, чини гем, манд, тавн хурһнла әдл медгдженә,— гиж сәгләтр зөвшәл өгв.

Манж босад, хавтхасн көк торһн альчур һарһж авад, зуна халунд асхрсһшң саржһһһсн көлсән арчад, әмт эргүлж хэләһәд, эклв:

— Үүрмүд! Александр Васильевичин келснд минь иимхн чигн (чигчәһән өргәд үзүлв) үнн уга. Мел хар гөрәр намаг шоодхар седжәнәт. Альд келсмб, кенлә негдсмб? Түүгинь юңгад эс келнәт!

— Садмнла ю күүндсән мартчквч?— болж Арзһр хээкрв.

— Садмнла би ю күүндсмб?

— Түүгән әмтнд келж өг!

— Садмнла чигн, нань күүнлә чигн Лавга Матвеевичиг көөхм-бәрхм гиж күүндсн угав. Үнинь келнәв: эрти-нә болсн пленум деер сәгләтрин эндү, дуту-дундин тускар келләв, түүг тадн чигн соңслат. Тер учрар буру нүдәр хэләжәдмн болхла — оңстан үг.

— Чиләвч?

— Чиләвв, сантн — ухалтн. Айстан, хар гөрәр күүнә мууд орад бәәнә гидг эндү болх зөвтә биший.

— Эврәннь гемән меджәнч, угавч?— болж Лавга Матвеевич даkn сурв.

— Гем угав.

— Сән, су. Эндү һарһлго бээдг күн уга, зуг коммунист күн эндүһән медәд, бийән гемшәхлә нег төр. Гем һарһчкад, түүгән медж өглго бәәхлә — талдан төр — тиим күн засгин догһһнла харһх зөвтә.

Лавга Матвеевич тигж шилвкәд, күүндвр әклхинь сурв. һурвдгч сәгләтр Эрнжән үг келжәнә:

— Ода мана элдү орн-нутг коммунизм тосхж бәәнә.

Марксин, Ленинэ ээлдэд зааж өгсн өнр-өргн, энгдэн тегш сээхн жирл делгрж йовна. Иим цагла мана дунд кезэнк цага авьясан бэрэ улс бас чигн йовна. Теднэ негнь болж Манж тоолгдх зөвтэ. Коммунист күн дотрк ухаһан энд-тенд, эс болх һазрт келэд йовх керг уга. Үлү-дуту бээхлэг ирэд, партийн комитетд, бюрод, олна хургт келх кергтэ. Тиим олна һазрас зулад, иньг-амрган, элтэ улс негдүлж, дораһур ноолда кенэ гисн ик хажһр. Партин йоснла ирлцж өгш уга юмн. Тер учрар, Доржин Манжиг партьд бээж чадш уга күн гиж санжанав.

Лавга Матвеевич даб гигэд одв:

— Нань келх күн бээнү?

Тимофей Петрович үг авчана.

— Нуувчинэр ницэ һарһж, парть дотр баг болж, ноолда татна гисн — берк эндү, тиим улс партьд бээж чадш уга. Би зөвтэ гижэнэв,— гиж хойрдгч сеглэтр келв.

Бас нан тал хэлэжэцхэнэ. Күчр хату юмн болжана. Партин өмнэс, баг һарһж ноолдна гидг күчр хажһр юмн. Зуг Доржин Манжиг би сээнэр меддг билэв. Кесг жилд партьд йовчкcn, эрдмтэ-сурһульта, му ухан уга, партин даалһсн көдлмш цагтнь күцэдг күн. Ода юн болад одв гихв? Йос булалджахмб? Бийнь бас ик көдлмшт бээнэ — района мөнгнэ халх һарджана. Эн улсин келсн үг сээнэр нанд медгджэхш. Дакад Лавга Матвеевич өмнэс сөрэд үг келсн чигн болтха, Лавга парть болжахмб? Сеглэтрин өмнэс үг келсн күн партин өмнэс келсн болхмб?

Эн хамг ухан толһадм орж-һарад, яах-кехэн медж бээһэд, сурвр өгчэнэв:

— Сеглэтрин тускар нам сэн-му чигн гигэд хойр-хурвн күн дотран күүндсн болг. Тиим улс партин өмнэс боссн, партьд дурго улс болж тоолгдхмб?

— Бүкл района ахлагич му келэд, дораһур түүнэ күндтэ неринь буурулхар седсн улс — партин өмнэс боссн улс болж тоолгдх кергтэ,— гиж Лавга Матвеевич келв,— үлү-дуту, эндү үзсн болхла бийднь ирэд келх зөвтэ, энд-тенд келэд, эвэрн бийэн дахсн улс цуглуулһн — ик ээмшгтэ юмн.

Дакж келх күн уга болад, һар өрглдэн болв. «Манжиг партясьн һарһхмн» гиж цугтан гишц өргв. Зуг һан-цхн би бийэн бэрж зогсвв, һарһхмн чигн гиж, буру чигн гиж һаран өргсн угав.

Бүрө чилхлэ намаг һанцхн бийим үлдэж авад, Лавга Матвеевич келжэнэ:

— Чи, Боова Бадмаевна, шин ик көдлмшт орсн баһ күнч. Олн ю келнэ түүг цугтан дахк кергтэ. Нег күн болхла хажһр чигн һарһад оркх, олн — тиим юм һарһхн уга. Дакад, манд тиим йосн бээдмн. Ик чинртэ төр болхла, бюрон члед цугтан нег күн кевтэ бээх, һаран өргх зөвтэ. Үзтхэ-медтхэ гигэд келжэнэв. Хэрнь хөөннь тиим эвго йовдл бичэ һарһ.

Дотран зөвшәржэхшв. Болв, ах күн келхлэ соңсх кергтэ.

Тигэд өдр чилв...

Зуг хөөннь мини сансн санан орта болж һарв. Обкомин парткомиссин эмтн ирж тер төр шүүв. Дакад обкомин бюрод тэвэд, Доржин Манжиг — хажһрар һарһсн күн — гигэд партыднь хэрү тогтав.

Негдвэр болхла — һардач кү шалһж келсн — гем биш гиж келж. Хойрдхла — гемнлһн — хар гөр бээж.

— Манж Садмн хойриг күүнджэхиг кен соңсж? — болж бюро деер сурж.

Харин Арзһр соңсар келж.

— Өөрнь бээлт, эврэн соңслт?

— Уга, өөрнь бээсн уга билэв.

— Тигэд яһад соңсвт?

— Күн келлэ.

— Келснь кемб, герчэн бэртн!

Тагчг, арһ уга. Тигэд хар гөрэн Харин Арзһр бэрүлж.

Тер йовдлин хөөн Лавга Матвеевич нанд дурго болад одснь медгдэд бээв.

ХӨӨНЭ СОВХОЗД

Хөөнэ совхозд ора ирвв. Зууран машин эвдрэд, кесгтэн зогсвдн. Ирхлэ, конторт ах тоочас нань күн уга бээж. Директор, наадк һардачиртаһан цугтан фермс, хошмуд орад йовж оч. Тоочла күүнджэнэв. Савһр үстэ баахн хар залу, счетк цокж тоолв:

— Эн сарин арвн хонгт һару болснь: хойрдгчд — хойр зун һурвдгчд — дөрвн зун. Ут-турштан миңһ күрэд одв-яһв.

— Өвснэ туск юн болжана?

— Өдрин хошад-нежэд маши авч ирнэ. Боова Бадмаевна, ода игэд бидн каархмб?

— Өвс өглэвдн, машид тэвлэвдн, өвсн яһад эс ир-жэхмб?

— Эврэн тоолтн, Боова, эн цагт ямаран машин йовдмб: хар бальчг эн. Машиһэр биш, мөрэр йовж чадж бээнэвдн.

— Сөөни бийднь йовж, хошмуд эргхэр седв. Зуг тооч тэвсн уга, хаалһ му, сөөһэр биш, өдрэр эрэ гиж машин йовдг болж харв.

Сельсоветин сеглэтр Басңга Шуран герт оч хонв. Герин үүд алхад орж ирснэс авн Шура бас зудин тускар, ухалдг бээж. Зуг арһнь күрч өгл уга, өдр болһн дала хөд үкжэсиг үзж, араһан зууж шордихаж.

— Советин көдлмш ямаран болжана?— гижэнэв.

— Мана көдлмш му биш гих гилтэл,— гиж Шура эклв.

— Мөңг цуглуулх зура, мах, үс, өндг өгх квартилин зураһан давулж күцэвдн. Исполком, сессий хамган цагтнь кенэвдн. Сельсоветин депутатнр чигн даалһвр авч көдлмш кенэ, депутат нерэн һуталго йовцхана. Үлгүринь келхд, Церн хөөчиг авлт. Эргндэн зутаг чилжэтл, эн хөөчин малд һару уга. Күчтэ кинж хэлэдг күн.

— Исполкомдан, сессийд кениг соңснат, ямаран төрмүд тэвнэт?— болжанав.

— Икннь мөңг цуглуулһна, гер тосхк улст һазр өглһнэ тускар.

— Совхозин һардачнриг соңсхийт?

— Фермсин залачнриг хая-хая соңснавдн, совхозин һардачнриг тооһан өгчэсиг үзэд угав. Теднитн райком, райисполком өдр болһн гилтэ соңсна, партбюрод чигн тооцна, манд соңсад керг уга болж харна.

— Ах специалистнринь юңгад эс соңсж болх билэ, теднь кинж көдлхлэ, ик һардачнртнь амр болхмнл.

— Кемжэнэ, тиим юм кехшвдн. Одахн манахнд эср йовдл харв, түүг соңслт?— болж Шура генткн талдан төр эклв.

— Уга, соңсад угав. Юн эср йовдлв?

— Фермд ноолдан болсн, гемтэнь гертэн үлдв, гем угань түүрмд суув.

— Яһад?

— Тигэд. Ода бийнь бээхтэнь мөрнь гүүһэд бээнэ.

Шуран келсн тууж иим болж харв. Фермин лавкд хойр тракторист көвүд орж ирж, бичк хальңг бээж. Лавкд орж ирхлэ дөрвн-тавн берэд-күүкд болсн юмс

зогсжаж. Теднэ ард зогсад, көвүд хоорндан күүнджэж. Эн цагла нег сокту залу хазаһас орж ирэд, көвүдиг аарглад эс болх үг келэд дэврж. Теднь соңсж-соңсж бөөһөд, дегд мууднь күрэд бөөхлөнь өрчөснь авад түлкж. Сокту күн киисэд,— «альчкв, алькчв!» — болж хээкрж.

Тер кевтөн трактористнр һарч йовж. Ардаснь сокту залу һарч гүүж, түүг үзэд элгн-саддуднь дахлдж. Лавкд бээсн лавкч үкс хойр шил эрк һартан авад, лавкан хайн гүүһэд, санамр йовсн көвүдин ардас гетж ирэд, гижг-эрнь шилтэ эркэр цокж уңһаж. Соктун элгн-садн ирл-дэд көвүдиг давталад, бәрсн болдгарн цокж.

Ирсн улс эрә гиж салһж авч. Лавкч түрүн болж милииц цаас орулж өгч. Милииц ирэд, хойр хонгтан лавкчта эрkdэд, хойр көвүг бәрэд авад йовж оч.

— Үзсн улс яһад эс герч болсмб?

— Лавкч, сокту йовсн залу хойр ах-дү хойр, өөркснь теднэ элгн-саддуд: өнр-өргн улс. Теднлэ кен марһх билэ! Өөрнь бээсн, цугтнь үзсн, берэд, күүкд чигн гердчкж. Тигэд, бийән гүвдүлж-гүвдүлж оркад, көөркс, түүрмд сууцхана. Негнь детдомас ирсн өнчн көвүн, наадкнь негхн сохр эктэ.

— Тадн яһад иим эср-буср юм хэләһэд суунат?

— Арһтн бөөнү. Цааснь теднэ заг угаһар бичэтэ, герчнрь дала.

— Чавас, чавас! — гиж һундж суув.

«Кезэ эн үзлтэ-таньлта, бөөхтэ-бахтаннь мөрнь гүүһ-эд йовдган уурхмб!» — гих ухан зүрким шарклулв.

Малин үкл, зуд, Шуран келсн һашута зәнг — цуг эдн толһад ээдрэд, кесгтән унтулсн уга. Зүг өрүн өмн эрә гиж «дуг» тусжв.

Ухарлыг фермәс тер сөөһән ирж. Маңһдүртнь конторт харһад, хамдан хошмуд эргх болж шиидвдн.

Тавдгч фермд күрэд ирвдн. Фермин ахлач маштг хар залу келв:

— Өцклдүр хойр машин өвс авч ирлэ, хуваһад өгч орквдн.

— Эндр? — гиж сурв.

— Эндр өвсн уга.

Фермин ахлачин нернь һәрә болж һарв. Һәрәг суулһж авад, хошмуд эргвдн. Арвн час болж йовсн цагла түрүн хошт ирвдн. Хашан һаза мал үзгдхш. Өөрдэд ирхлэ, хаша дотрас хойр ханцан шамлсн, ик утх бәрсн, тохацаһан улан цусн болсн һаран өргсн күн һарч ирв.

— Харһа!— гиж хээкрэд, Һәрә машинәс һәрэджд буув.

— Хөөһән алжанав!— болж Харһа хээкрв.

Ухарлыг гүүж одад һарарнь цокад утхинь унһаһад, хөөчин өрчәс авад, әкрмджд хээкрв:

— Хө алтха гиж кен чамд зөв өгв!

— Арһулдтн директор, арһулдтн! Умш өвсн-уга, һурвн хонгтан мал хоосн,— болж Харһа гөрдв,— йилһл уга үкжәнә, алад авчкхла нам махнь олз болх гиж санад керчжәнәв.

Ухарлыг залуг тэвжд оркад, хашад орв. Һуч һар хөөнә махн өлгөтә бөөнә. Цааранднь гүүжд һарад, хашан үүд тәәләд, хө көөжд һарһв. Кесг хонгтан харһнжд, хашад бээчкскн хөн дәәвләд, әрә йовжд йовна. Кесгнь мел нүцкн, ноосинь хөд идчкжд. Күн болснас нааран иим зовлң үзәд уга биләв: хуухин үсн босад, нурһн ирвәтрәд бөөв.

Кеер һарһжд йилһл уга юмн бәәжд,— идг уга. Һазрт хамр хатһх шарлждн уга. Болв, хөд теелдәд, хуучн өвс өгчәсн һазрт кевтскн хог-бугт күртцхәв.

Харһачиг темәһинь татулад, хол биш бәәсн Церн хөөчинәс хойр-һурвн боодг болвчн өвс авч иртхә гигәд, Ухарлыг йовулв.

Цааранднь һарч йоввдн. Дакад нег хошт өөрдәд ирхлә: хөн хош төгәлчкскн, хөөчнь хошин деевр буулһад, көгждржд харлскн салм хайжд өгчәжд. Дарук хошт ирхлә: хөөһән хашадан ээрчкскн, хөөчнь басиннь амн деер сууна.

— Нег боодг өвсн билә, одахн хаяд өгчкв,— болжд хөөч келв.

— Яахмб?— болжд Ухарлыг тал хәләвв.

— Өвстә улсас авх кергтә. Дотран хувацтн гиж танд келлүв, юңгад эс кесмт?!— болжд Ухарлыг хөөчиг гемнв.

Фермд күрч арһ хәәх санаһар йовжд йовад, дәврүд хошт ирвдн. Талын нутгт ирсн болжд медгдв. Хошас зөвәр тедүхн зогсжасн мал өвс иджәнә, чинәнә чигн му биш. Хол биш өрәл скирд өвсн бәәнә. Өөрнь хойр күн һарарн завдлдскн, керлджәнә.

Өөрдәд ирхлә, негнәннь келснь соңсгдв:

— Намаг үнд алад-булчкад тигәд өвс автн! Танд та-раһад өгчкәд, маһндур эврән яахв?

Тигн гихнь өмн нүүрт йовдг, совхозд тоомсрта Церн хөөч бәәжд. Өөркнь — Харһа болжд һарв. Церн хөөч бии-

лэн авад, «үквчн өвс өгшв» гиж азджаснь эн болв.

Ухарлыг бийэн бэрж чадл уга, бас хээкрж йовна:

— Эмтнд боодг өвсн уга цагт, өрөл скирд өвстэ бээ-
нэ бээж, хувацл уга бээдг, яһсн улач-махч күн бээсмт,
Церн! Таниг өдгэ цага, өөдэн седклтэ күн гиж меддг
билэв!

— Үр директор, ода намаг яһтха гинэт! Эмд бийнь
арвн хонга өвсн үлдв, тараһад өгчкэд, дакад би яахмб?

— Ода эн цагт нег-негндэн дөң-тус эс болхла, тигэд
кезэнь болхмт? — болж би бас орлцж йовнав.

— Дөң болн гиж муурад бээвв. Цугтадм бидн намра
эдл өвс өглэ. Эднэ чилж одв, мини одачн бээһэ. Дакад,
тавн машин өвс минь эн Харһад өгв. Тер баһий? Эрвлх
кергтэ билэ. Намра, цасн уга, идг арһта цагла Харһа
хөөһән өвслэд, хойр көлән деегшән кечкэд, кевтдг билэ.
Би болхла, өдрин дуусн генр-генр гигэд ярлган бэрчкэд,
хөөнөннь ард хатж хэрүлдг билэв. Тигэд аш сүүлднь,
эрвлэд, арһинь хээһэд, өвсән үлдэсн би гемтэ болжахмб!
Кезэ дакж өвс авч ирхтн медгджэхш, бээсн бичкн
өвсән күүнд өгш угав!

Тернь чигн болдг үг болв. Зуг бээснэснь хувацх керг:
хойр таласнь хавсра бээж, хөөчиг эрэ гиж эвтән орулж
авдн: өөрк хойр хоштан нежэд тергн өвс өгх болж
һарв.

Өдрин дуусн йовж, хойр-һурвн фермс хэлэвдн. Зэрм
хошмуднь тавад-арвад хонгт күрм дүнгэ өвстэ, зэрм-
днь — мел хоосн. Мел өвсн угань тавдгч фермд ик. Өөрк
дөрвдгч фермнь хош болһнд өвстэ, зэрмднь арвн-арвн
тавад хонгт күрхмн.

Тер асхн фермин залачнриг цуглулж авад, хош
болһнд кенд кен кедү өвс өгхинь күүндж, совхозин ах-
лачнриг хошмуд болһнар йовулвдн. Тигэд кесн бийнь —
тавн-зурһан хонгас давш уга болж һарв.

Бальчг ик болад, тавн зун дуунад өгсн өвснэ зөөлһн
хашң болжана. Хөрн тавн машин өвснд одад дола хон-
жана. Кезэ тедн ирхв? Иим кесг ухан орж эмнд күрв.

Сөөннь бийднь трактористнр цуглулж авад, тавн ик
трактор шалһж, өвснд одсн машидин нааһас тэввдн.
Зөрүд харһхла дахулад ирх, тенд бээһэ бээхлэ, бальчгас
чирж һарһж йовх.

Тер сөөһән унтсн угав. Өрүнднь, совхозин һардачнрт
күүндсиг күцэхиг даалһад, Бөөргин совхоз орад һарв.

Совхозин директор лиглһр күзүтэ маштг хар залу

«юн юмн күрэд ирв?— гих саната, шинкэн унтад серсн күүнэ бээдлтэ, атхр босад, харан өмнөн хайв. харлань эрэ харан харһлдулад, үвлин найна тускар сурв.

— Гем уга, шин ахлач,— гиж генткн сана авсн кевтэ, директор дораһур нүдим хэлэж, хэрүцв.

— Өвсн-тоосн?

— Өвсэн кемжэлж тоолн гиж болад бээвдн, өдр болһн гишң тер көдлмш харна. Зуг деернь өвсн немхш,— болж чик хэрү өгчэхмн уга.

— Кедү кемжэлситн суржахшв, күрх бээдлтэй — угай? — болж шүрүлкв.

— Күрдгнь күрх,— тоолад диглчксн юмн. Зуг...

— Тана хоша хөөнэ совхоз икэр түржэнэ,— болж арһул келв. Ноосан идчксн, шуд жулһрсн хөд нүднэсн харч өгчэхш,— хувацх кергтэ.

— Хувацх гинэт. Манһдур бидн бас муудан күрхлэ яахмб?

— Тана өвсн күрхмн.

— Тигж чадш угав. Исполкомин эс гиж бюрон шиидвр харһтн, хөөннь би гем уга болдгар, эс гиж эмтнд өвсөн тараһад өгчкэд, мал зутхла гемнь мини толһа деер ирх,— болжана.

— Кемржэн өвсн үлдхлэ зарһд өгнөв,— болж шүрүлкв.

Директор чочж-өсрэд, «энтн нам иим бээж»,— гисн, өврж зогсв. Тигж келн, бийэн гемнв. Айстан күүнд хээкрэд керг уга, болв, хөөнэ совхозд үзсн хамг седклэс харч өгхш.

— Сэн. Шиидвр ирх. Зуг дөң-нөкд болад, үкс гиж өвс хөөнэ совхоз тал зөөлһдгин арһ хээтн.

— Шиидвр ирхлэ...

— Шиидвр, шиидвр!— гиж бас бийэн бэрж чадл уга алдг келэд оркв.

Хомпа, Бөөргин совхозин директор, өмнм харч гүүһэд, үүд тээлв. Харсн кевтэн зогсл уга йовад, районд ирвдн. Герэрн орл уга, Лавга Матвеевичин кабинетд ирвв. Сеглэтр цаас бичжэж. Толһаһан өндөлһэд, очкиһан авад, өөрэн тэвж оркад, намаг үзэд, келв:

— Боова, ор, ор. Йовдл ямаран болв?

— Лавга Матвеевич! Келдг үг уга, мал үкэд каарчана,— гиж келэд, түрүн харһсн стул деер киисвв.

Лавга Матвеевич нанд ус кеж өгэд:

— Боова Бадмаевна, дөгэжэнэт. Үнэр тиим юмн

болсн болхла, совхозин хардачир гемтэ. Дакн тедниг дуудулж авч, шоодврин догшнла харһуулх кергтэ.

— Эврэннь чидлэр тедн зудас харч чадш уга, мана дөң кергтэ.

— Манас дакад ямаран дөң кергтэв? Өвсинь өгвдн, машининь бас. Ода юн кергтэв? Директорин ормд оч сууһад, өвс зөөлһхмб — ямарамб?!

— Лавга Матвеевич, та эврэн үзжэнэмт, хар бальчг эн, хол хаалһ тер. Машид өвснд йовад дола хонжана, кезэ ирхнь медгдхш.

— Тигэд яһий гижэнөч?

— Бөөргин совхозас эндр, минь ода, өвс авч түржэх совхозд өгүлх кергтэ. Эндр асхн күртл өвсн эс ирхлэ, кесг хош хөн уга болж одн гижэнэ.

— Эн төриг би нег дакж таслав. Түүнэ хөөн би юм кеж чадш угав.

— Тиим болхла бюро хуратн.

— Күн уга, эмтн колхоз-совхозмудт.

— Бюро болшго болхла, секретариат кетн, би док-лад кенэв.

— Боова Бадмаевна, дакн давтж келжэнэв: күн уга, цугтан малд. Би эврэн ирэд негл час болжанав. Чи шин күн болад түргэр кечкх санатач. Тигж болдмн бишл энч. Эргэд наадк совхозмуд төгэлхлэ, бас тиим болж харх. Күн болһн ирэд райкомд хээкрэд бөөхлэ юн болж харн гижэнэ! Баһ күнч, бийэн тат.

— Лавга Матвеевич! Эндр асхн совхозд өвс күргх кергтэ. Таниг зөвшөл өгхлэ, цаасинь би бичнэв. Кемр-жэн му юмн болхла, би ялинь даанав.

Лавга Матвеевич хуухан маажад, кабинет дотраһур йовдннж бөөһэд, келв:

— Сэн. Исполкомин шийдвр харһад өгүлчктн.

— Ханжанав, тигж кенэв,— болад гүүһэд харв.

Исполкомд ирэд, эмт цуглуув. Цуг бийнь хурвхн күн болж харв. Төриг ахрар келж өгэд:

— Зөвтэй?—зөвтэ, дөң болх кергтэ,— гижэцхэнэ.

Шийдвириг бичэд, барлулж авад, харан төвэд, тиизэн дарад, хавтхлж авад, герүрн орад цэ ууж авад, хэрү харч гүүлгв.

Хөөнэ совхозд ирхлэ ах механик Олег Сергеевэс нань күн конторт уга бээж. Олег ниднэ шин сурһуль чилэсн баахн көвүн. Эн элдү зуд үзэд, көөрк, толһань дийнрэд хуурч.

— Олег, өөрхнд өвс өгчөнөвдн, яһж зөөхмб?— бол-
жанав.

— Көлгн уга,— болад шалд гөрдв.

— Машид ирэд угай?

— Тавн машин ирв.

— Тедниг зогсаһад, Бөөргин совхозас өвс зөөхмн.

— Директор уурлхн угай?

— Өвс зөөлхлэ яһад уурлх билэ.

— Өвс зөөдг цанмуд бээнү?

— Тавн цан бээнэ. Зуг бичкн эвдркөтэ.

— Трактор бээнү?

— Трактор олдх.

— Совхозин ахлачирас һанцхарн бээнэч. Ода һарад, харһсн хамгинь цугтнь цуглулад, трактор, цанмудан белд. Эндрин бийднь өвснд күрх кергтэ.

Тигэ күүндэ бээтл отармудар өвс зөөж одсн машид ирв. Түрүн машинд совхозин ах тоочиг суулһж авад, Бөөрг орад һарвдн.

Мини бичкн машин түрүнд йовна, ардаснь тавн машин цувад одсн.

Исполкомин шиидвр умшж оркад, һартан бэрэд, Хомпа келжэнэ:

— Боова Бадмаевна, танд кинэд келжэнэв. Эн төрөс Лавга Матвеевич цухрад һарч одв. Минь одахн жинн-үлэд, келв: яһнат-кегнэт, эврэн медтн. Тигхлэ — та бидн хойр даах болжанавдн. Нег му юмн болхла тиизтэ цааста нанд чигн дала юмн болхн уга, цуг гемнь тана толһа деер ирн гижэнэ.

Хар уханднь уурм күрэд, бас бийэн бэрж чадл уга, келжэнэв:

— Залачдан цаасан бич!

— А, цаас, дарунь!— гиж келэд, доран сун тусн, бичв.

Түүгинь хавтхлж авад, һарв. Удсн уга, нээһинь олад ачсн тавн машин-тавдгч ферм орад һарв.

Эн заагур цасн эклэд орв. Бүрүл болв. Центральн орад гүүлгж йовад, өмнөс һарсн һал хэлэж байрлвв. Өөрдэд ирхлэ ик-ик цанмуд чирсн трактормуд. Өмнк трактор деер Олег бийнь суусн йовна.

— Ардас бас аашна!— болж эн хээкрв.

Тернь үнн болж һарв. Тендэс, эндэс, фермс болһнас тракторин һал үзгдв, цаһан цасн дотрас хар-хар баран чигн һарч ирнэ: хөөчнр эврэннь мөрдэн, цармудан, те-

мэдэн татсн, чидлэрн нөкд болхар йовцхаснь эн бээж. Тедн чигн нөкд болж чадхм билэ, икэрнь тэвхд зөөх өвсн тавн-арвн дуунас хол биш билэ.

Хошт йовсн Ухарлыг, фермсин ахлачнр, сэн зэнг сонсад, бээн чидлэн харһж зөөлһж. Тер сө совхозд күн унтсн уга. Сөөннь дуусн һалмуд цааран-нааран гүүлдв.

Цасн зогсжахмн уга. Маңһдуртнь трактор, машидиг хамднь тэвбвдн. Теднэ өмн цас халлдг машин йовб. Өдрин дуусн зогсл уга зөөһэд орквдн. Цасн улм нигтрэд, салькн үлөһэд, шуурһн эклв. Юмн үзгдхш, харһу, цасн нүдн-амар орж зовав.

Өвснэ ик зунь зөөгдж одв. Дакж йовдг арһ тасрв. Өмтиг цуглуулж авад, трактор деер суулһад хош болһнар, дөң-нөкд болтха гиж тэввдн.

Эврэн, Ухарлыгиг суулһж авад тавдгч ферм орад харв. Түржэсн хошмуд хэлэх дурн күрч йовна.

Харһан хөөнүр күрэд ирввдн. Бас дотр зөвөр өвсн овалһата бээнэ. Хөөч боодг-боодгар авад, хашад бээнс хөөдт тэвж өгчөнэ. Мал өмнклэрн эдл олн биш,— тэвсн өвснд дарцлдж бөөхмн уга.

— Харһа мөнд!— болжанавдн.

Машинэ шар герл гердж хэлөһэд, үзж оркад, Харһа маасхлзж инэв:

— Малан нег цадхад авчкв, цааранднь амр болх.

— Трактор эндр өвс зөөвү?— болж Ухарлыг сурв.

— Трактор чигн, машид чигн зөөв. Ода деерэн күрх өвсн бээнэ.

— Хөөһэн керчдгэн уурвч?— болж директор сурв.

— Уурвв. Нам дегэд ээчкэд, айстан керчэд суужв. Махнь үрсн уга, комбинатд орулад өгчквв.

— Хэрнь хөөннь тиим юм бичэ харһ. Демэр бөөхлэ деесэр чолу керчдг.

Үкл-үргэн зогссн, өвстэ, хотта-хоолта хош болж харв. Дакад чигн хойр-һурвн хошар орвдн: алькнь чигн өвстэ. Хөөһэн цадхсн, хашадан орулчксн бээнэ.

Түүнэс централын орх санаһар һарад, төөрвдн. Дор цаһан, деер цаһан, энгдэн бүтү, төрүц юмн үзгдхш. Торвр уга йовдг бичкн хар машин бидн «муурад», зогсдг болад ирв. Зэрм һазртнь түлкж, зэрмднь көр малтж һарһад, йова йовж нег хошар орж ирвдн. Тер Церн хөөчин хош болж харв.

Хойр өндр бахнд «летучая мышь» гидг шам өлгөтэ. Эднэ һал манд зөвөр холас үзгдв. Ирхлэ хөн хашадан,

үүдний нохаснь уята. Хөөһөн эргэд, ах хөөч Церн манжаж. Маниг таньчкад, эн келв:

— Иим шуурһнла сө йовад йовдг ямаран улсвт! Укс гиж герт ортн.

Церн сүүһесм авад, гүүлгэд гилтэ гертэн күргв. Үүд тээлхлэ дулан аһар чирәһәр үлэж байрлуув. Уха-сегә өгл уга хөөч мини пальтог тээлүлж өлгэд, орн деер ирмәглүлж суулһад, көрч одсн һосим татж тээлэд, беш деер бээсн халун баальнг өмсүлэд оркв. Эм деерм сагсг девл көдрүлэд, келв:

— Мана директор йовн гиж дасж одсн күн. Зуг иим шуурһнла таниг йовулад йовдгтнь һунднав.

— Бүкл нутг ахлжах күүнд би яһж заавр өгхмб?— болж Ухарлыг инэв.

— Нутг ахлсн төлөднь та хөрх зөвтэт. Районд хөөч-нр дала, директормуд чигн баһ биш, ахлачмдн негхн. Һанцхн ахлачан тигэд, шуурһнд көргәчкксн болхла, ямаран ик му нерн болх билэ?!

Тер үгән келн бээж беш деер буслжасн цээг самрад, тос төвөд болһв. Цаатк өрөһәс дөч күрсн наста, ода чигн баһ цага көркхн бээдлән геһәд уга күүкд күн, Цернә гергн, һарч ирэд мөндлэд, аһ-сав авв.

— Ноһан, эн цә келч, би мах утлнав,— болад хөөч цәһән гергндән даалһад, синцүр һарад, көрә көл мах авч ирэд утлад, буслжасн уста хәәснд тэвв.

Даарсн манд халун цә һәһә юмн болв. Халун цә цуццар тарж гүүһәд, көлин хурһд күртл күрч халав. Дуладад, девлән эм деерәсн буулһад, амрч— байрта суувв. Негл гертән ирсн эдл болв. Сәәхн седклтә улс мана теөгт дала. Теднә негнь Церн болж һарчана. Эртинә Харһад, өвс өгл уга ноолдж бээхд, дотран «хар ухата күнж» гиж санлав. Ода санад бээхлэ Цернә чигн зөв болж һарна. Эзн мет, әрвлэд, үлдәж авсн өвсән әмтнд өгчкәд, эврән үвлин найнд хоосн үлднә гидг бас чигн хату юмн.

Иим кесг уха ухалад суухла, Церн һанздан цог тэвж авад, утар тач ута һарһад, келжәнә:

— Эн үвл манд сәәнәр уха оруув. Әмд мөнд һархла, хаврас экләд зудла бәәр бәрлдх кергтә.

— Иим кевәр үвлзнә гидг дегд күчр,— болж Ухарлыг дөңнв.

— Күчр биш, игж бээж болш уга. Та, Боова болвчн, мана директор болвчн баахн улст, һазр сәәнәр медх

кергтэ. Өвсн гидг юм һазрас авч болхмн, зуг манахс ода күртл кезэнкэрн бөөцхэнэ.

Хөөчин келсн үг соньн болад ирв. Бас дахулж сур-жанав:

— Ямаран дүнгэ төрмүд күцэхмн гиж саннат?

— Мининһэр болхла тэрэ икэр тэрхмн, өвс, силос элвгэр кехмн. Зуг ода күртл мана совхозин һардачнр эмнг һазр хайлхдан аэлднэ. Нидн эрэ гиж миңһн гектар тэрэтэ билэвдн. Ик һаң болла, тернь үнн. Болв, тэрсн хар һуйр өвснд хадсн, дөрвөд центнер өгв. Теегин хад-лһн — өрөл центнер өгв. Өмн жил хаврнь хурта, урһц сән болла. Тэрмр өвс арвад центнер авлавдн, эмнг тее-гин хадлһн — хошад-һурвад центнер. Эн хамгиг эртэс, оданас авн ухалж авх кергтэ.

— Эрдни-шишэ мана һазрт яһж урһна?— гиж сонь-мсввв.

— Эрднь-шишэ — манд кергтэ юмн бидн тер,— гиж хөөч цээлһв,— силос гидг хотас шимтэнь уга бээж. Нуужасн юмн билэ, ода үгин жисэһэр келгдженэ. Мана хош хөөнэс эн жил һару чигн һарсн уга, чинэнь сән, өвсн ода бийнь зөвэрт күрхмн. Тер юуна учрв?— сило-син күчн.

Нег дакж хө хэрүлж йовад ики кезэнэ хайгдсн сило-син нүк олж авбв. Зог кегэд малтхла, эрдни-шишэн силос болв. Өвгдэс сурхла кен-ян кесинь чигн күн мед-хш, ики кезэнэ кегдсн бөөдлтэ болв. Малтад авхла күчр сән, көк ноһан эдл силос болж һарв. Түүгэр кесг дөн авбвдн. Хош болһнд нежэд зууһад тонн силос кеһэд авчкхла, дала өвсн чигн керг уга.

Хөөчин келсн мини ухандм тодлгдад бээнэ. «Олһла, эмтнлэ сән бээхлэ, соңсврта улсин келсиг соңсад йовхла, олзта юмнж» — гиж дотран ухалвв.

Дарунь махн болв. Махан идэд, шөлэн ууһад дуусх-ла, хөөч келжэнэ:

— Ноһан, тер өрэд ор яс, өдрин дуусн шуурһнд цок-гдсн улс амрг.

Цаадк өрэднь нег орн бээж. Шин цаһан протинэ делгэд көк торһн хаваста көнжл тэвэд, намаг унттха гижэнэ. Өмнм һазр деер Ухарльгд ор ясж. Эзн гергн бичкн күүкэн авад хот уудг өрэд бээсн орн деер оч кевтв. Маши гүүлдг залу хажуд бээсн хойрдгч хөөчинд оч хонв.

Би түрүн ирэд хувцан тээлэд, көнжл дор орвв. Ухар-

лыг даруны орж ирэд, шам унтраһад, хувцан тээлж кевтв.

Кесг күүндх үг ман хойрт бээсн болх. Бүкл нээмн-ийсн жил болад ирж харһж йовсм бидн эн. Кедү сән йовдл, кедү зовлң чигн үзгдв! Эн тускар арһул амбрумбр гигэд күүндэд кевтнэвдн. Намаг мордсна хөөн, хувдән һундад, намаг шордаһад, гер авч. Нег күүк һарһад хойрдгч үрән һарһж чадл уга, авальнь сээһән хээж. Көгшн экнь күүкинь асрад, бийинь хэләһэд, ода бийнь герин эзн болж бээдгж.

Эн хамгиг келэд дуусхлань, санам зовад, өмн цага дурн буслад, «өвртм орад ирвзя» гих ухата кевтв. Ухарлыг көөрк, кезәнк кевтән, хоолнь чичрсн, доран кевтнә. Нег бийд эврән бууж, мөлкэд өвртнь орхар санв, Зуг дотр бийәс нег юмн: арһулд, бийән бичә бар,— гигэд хөрөд бээв. Ичн тусад, элдү йовдлас хольжвв.

Кесгтән саначрхж, хойурн кевтвдн. Өдрин дуусн мурсн цогц, өрүн өмнхн дуг тусж унтв.

ҺАЗР ДЕЕР ҮНН БЭЭДВ — УГАВ?

Шуурһн һурвн хонгтан зогсл уга шуурв. Кесгнь ма-лан алдж. Маңһдур өрүн фермд ирэд һурвн отар алдрс-на тускиг соңсвдн. Өдрин бийднь юмн үзгдхш — бүтү шуурһн. Фермд бээсн трактормуд хошад-хошадар, ша-минь шаталһад тэввдн. Тедниг дахад арв һар мөртә улс мордв. Мана бичкн машин деер паснас ээдго хойр-ик машинд немәд геедрсн хөд хээввдн.

Цанмуд, машинд деер өвс ачсн, геедрсн хөн олдсн цагтнь хот кеж дахулж өөрхн хошур орулх санаһар йовнавдн.

Кесгтән эргэд — дуһрад орквдн, юмн олджахш. Өцк-лдүр үдлэ урудсн, сө-өдр хойр йовад орксн мал болж һарчана.

Асхн үдлэ оч нег отаринь олж аввдн. Салан экәр эргэд һарч йовхла, өмн генткн дала һал нүдд үзгд-эд одв. «Чонмудв, гөрәсмб?» — болж өвкәж хэләвдн. Һал нүдд дала — олн. Өөрдж ирэд, өмн бийднь хорһдж бөгдисн кү үзвдн.

— Хөн! — болж Ухарлыг хээкрв.

Өмнәһурнь гүүлгэд, машинән зогсавдн.

Хөн урудж йовна. Һурвн маши зерглүләд зогсаһад арв һар улс буувдн. Эңгнж авад ээрч зогсахар седвдн,

юмн болжахмн уга. Хөд сохр юмн кевтө йовсн кевэрн өмөрэн йовад, күн харһхла хальтрад, өөгүр һарад йовж одна. Урудсн мал гидгтн ус атхсн эдл бээж, кедү атхад аввчн, хурһна салаһар хальтрад йовж одна.

— Хөөрмүд, урудсн мал өрүлсн, утхин ир деер буудя цацсн эдл юмн болдмн,— гиж хөөч келв.

Хөөчлэ һаринь атхж мөндлвдн. Хөөч Назар гидг бичкн шар өвгн болж һарв. Хөд хойр талаһур һульдрж һарв. Хэлэхлэ: хөд зааһас боссн баран үзгдв.

— Кемб?— болж заавдн.

— Кеemө. Өцклдүр үдлэ намаг сольхар ирлэ. Шуурһн эклэд, мал урудхла хойурн дахад һарвдн.

— Хөн заагт яһад суусмб?

— Бичкн юмн э уга, көрч одн гив. Тигэд баглрж йовсн хөн дотр орулад суулһад йовв. Хөд дунд дулан болна,— гиж Назар келв.

Кеemө көрхдэн өөрхн йовж. Өдр-сө хойрин түршарт хот-хол уга, киитн ивтрсн, ду һарч чаддган уурад ирж. Ухарлыг, залуста йовад, хөөнэ өмн бичк-бичкнэр өвс цацад, залад, эргүлцхэв. Би хөөчнриг машин талан авч ирэд, термост йовсн халун цэ кеж өгчөнэв. Цэ көрч одсн дала юмн болжахш. Шофер Василий Гаврилович келв:

— Эркэр эс халулхла юмн болхн уга, эрк өгхмн.— Тигж келэд, цаһан толһата шил эркин бөглэг цокж һарһад, Назар Кеemө хойрт кеж өгв.

— Энчн деер бээж, һээһэ юмн болад одвш,— болж Назар өвгн келв.

Ухарлыг хэрү машин тал ирв.

— Барун өмн бийд, негл дуунад хош бээнэ. Тиигән хөд кецэлһж үзнэвдн. Хөөчнрэн авад йовтн,— болв.

Хойр машинэс өвс бичк-бичкнэр хаяд, арв һар залус аарглад, хөөг бичк жисүлв. Бидн хөөчнрэн авад, хош тал ирвдн.

— Энд хош бээхиг медлт?— болж Назарас сурв.

— Кирцэ йовлав, зуг нааран эргүлдг арһ уга билэ. Сөөнэ нег хошин мел иргэрнь һарвдн. Бахнд бээх шамнь чигн үзгдв, нохан хуцлһн чигн соңсгдв. Зуг арһ уга. Үрудсн мал сохрж одна, хойр-негн күн эргүлж чаддг арһ уга билэ. Бас кесг хээкрв, күн соңссн уга. Нег бийд хөөһән хайчкад гүүж одад дөң-нөкд авхар седвв. Дакад хөөһән олж чадл уга бээхлэ яахв? Түүнэ хөөн Кеemөг йовулх ухан орв. Генн юмн төөрэд, күрч эс чадхла, көрэд үкж одхла яахв? Тер болад, «болснь — болтха»,—

гиж санад үрүдсн хөөнэ өмн харчкад, токтнулад йовсм эн. Нань арһ уга болж һарв.

Хөөчнрэн машинэс буулһад, дулан герүү орулчкад, һал үзүлхэр хэрү һарвдн. Удл уга машина һал үзвдн, эдн хошин өмнөһүр һарч йовна. Машинэнь һалар чирмэд, өмнэснь гүүлгвдн. Оларн аарглад, хөөг басд орулад, өвс тэвж өгэд зогсвдн.

Нег чигн хөн салврсмн уга. Эврэ жирһлэн айулла харһулад, олна малин сэ хээһэд, Назар Кеемэ хойр хөөч өдр-сө хойр һалв-шуурһнд йовж.

Хойрдгч отарнь маңһдуртнь олдв: дадмг хөөч хулста салаһур малан орулж торһж. Һурвдгчнь — шуурһн тогтнсн хөөн олдж. Һурвн сө, дөрвн өдр Лиж гидг хөөч келн деерэн хотин тасрха тэвл уга, унтл-кевтл уга малан дахад йовж.

Шуурһн төгсэд, көдлмш эвтэн орсн цагла тер хөөчнр-иг цуглулж авад, совхозин клубд эмт хураһад, йоста баатр улс гиж эмтнд келж, темдглвдн. Цугтаднь совхозин нерн деерэс мөрө өгвдн. Олна төлө шунж йовдг улсас юм хармнад керг уга.

Хэрж ирэд, эмтнд келж өгэд, тер шуурһнла баатр йовдл һарһсн улсиг таңһчин Деед Советд ачлтха гиж цаас орулж өгвдн. Хөөннь тедн цугтан «Күндтэ грамот» авцхав.

Асхн, гертэн ирэд, совхозд йовад бичж авсн тускан умшв. Сельсоветин сегләтр Шуран келсн үг сангдв. «Өрүндэн хэлэж таслх кергтэ» гиж бичж авбв.

Өрүнднь эврэ кабинетд ирж, хүрсн цаас умшад, кех-күцэх улстнь илгэчкэд, Харин Арзһриг наар гилгв. Мини келсиг соңсад, Арзһр хэрү өгчэнэ:

— Тиим хойр көвүн бээнэ. Цаасинь бел кегэд, прокурорт өгчквдн.

— Эмтн тана милиционер хажһр юм һарһсар келжэцхэнэ. Цаасинь эврэн хэлэвт.

— Хэлэвв. Герчир бээнэ, көвүдин гем.

— Герчирнь эәһэд һаран тэвэд өгчкж. Тана милиционер һурвн хонгтан лавкчла эрк ууж.

— Манд тиим зэнг ирсн уга. Нег көвүнэнь экнь тиим эрһ орулж өгсмн билэ. Күн болһна, тер дотр гем һарһсн улсин ардксн үг соңсад сууж болш угал энтн.

— Күн болһна үг соңс гиж келжэхшв. Зүг хойр халхин хойраннь келсиг хэлэж-шүүх кергтэ.

— Та тигэд юн гиж санжанат?

— Эндү — хажһр һарад оддмн болвзго. Гем уга ул-
сиг түүрмд дүрэд, гем һарһснь сул үлдхлэ маниг күн
сэн гиж келхн уга, хөөннь иткл баһ болх.

— Хажһр, дуту-дунд юмн нанд үзгджэхш. Миниһәр
болхла тер төр чикәр кегдж йовна.

— Ман хойрин ухан негддг бөөдл уга болад бээв,—
гиж келэд, телефо авад, жиннүлэд, прокурориг ирхинь
сурвв.

Александр Васильевич удл уга ирв. Ахрар төр илдкж,
селвг сурв. Александр Васильевич бичкн күүкдлэ күүнд-
жэхмн кевтэ, деерэс дора күртл хэләһэд, инәмсэд, кел-
жәнә:

— Боова Бадмаевна, та нутгин ахлач күнт. Минь эн
хойр көвүнә төрәс талдан төр олдхший? Үвлин зуд эн,
мөңгнә цуглуллһн чигн далаһар йовж йовхш, кесгәс
нааран исполкомин заседань чигн болад уга. Арзһр бидн
хойр бичкн көвүд бишвдн, алдад оркхн угавдн. Манд
нәэлтн. Эврәннь кех-күцэхдән икәр оньган өгтн. Мини
селвг тиим.

Сансн уханднь уурм күрэд, чисм уласн чиретә, бол-
вчн, бийән бәрэд, келжәнәв:

— Мана орн-нутгт күүнәс күндтә юмн уга. Хойр күү-
нә төриг хажһрар кечкхлэ, өөрнь үзжәсн совхозин олн
улс хөөннь маниг итккн уга. Эн төр бичкн төр гиж сан-
жахшв. Та хойриг алдг кеж гиж чигн ухалжахшв. Болв,
совхозд түрүн оч тер төр хэләсн күн хажһрар кесн бол-
взго гиж алмацжанав. Ода деерән тер «хажһр кев» гиж
чигн келж болш уга. Тер учрар шинәс шүүх кергтә.

— Боова Бадмаевна, та нанд бичә өөлтн. Цуг цаа-
синь умшлав, хажһр юмн уга. Дакад зарһ болхла үнн-
худлнь медгдх,— гиж Александр Васильевич жисүлж
келв.

— Та хойриг дакад нег шинжлэд орктн гиж сурхар
седжәләв. Тиим болдмн болхла, би депутат улс тәвж
хэләһннәв.

— Ахлач тат, тана дурн,— болж Арзһр босв.

— Зарһ болхин өмн нанд келэд орктн,— болвв.

Залус босад, һарч одцхав. Олна көдлмш гидг күнд
юмн бээж. Эрүн цаһан седкләр келхәр седхлэ, түүг
медл уга хажилһэд авад йовж одцхана. Дакад нам, цуг-
тан намаг бичкн күүкн гиж меджәхмб — ямарамб? Зог-
сжатн, цагнь ирх — дамшлт дасхв.

Тиим уха ухалад, зөвәр сууж оркад, бас дотран санв:

Александр Васильевичин келснд үнн чигн бээнэ. Нутгин ахлач бүкл нутган хэлэх зөвтэ. Би болхла негхн совхозд одад кесгтэн кевтнэв. Дакад, дотр-дундин көдлмшт чигн оньган өгэд угав.

Тер өдрэс авн «Известия» гидг газет, журналмуд мөлжж умшад, талдан нэзрт Советин көдлмш яһж кед-гинь дасж авхар зүткв.

Сеглэтр Балдриг дуудулж авад, кезэ ямаран засе-дань болхинь хэлэж авад, ямаран төрмүд хэлэгдхинь, яһж белдхин тускар күүндж, батлвдн.

Цааснд бичэд оркхла, медгдсн болна, цааранднь яһж көдлхнь тодрха болжахш. «Ода кендэн оддмб, кенэс селвг сурдв?» — гиж кесгтэн ухалв. Лавга Матвеевич уурлхас нань, сэн селвг өгхш. Һанцхн селвг өгм күн — Тимофей Петрович болжана. Дигтэ тер өдр Лавга Матвеевич гертэн уга билэ, райкомд һанцхн Тимофей Петрович үлдсн, асхн шидр ирсн болж харв.

Асхн ора Тимофей Петровичин кабинетд ирв.

— А, Боова Бадмаевна, суутн-суутн, — гиж Тимофей Петрович босв.

Хойрдгч сеглэтр тэвнд өөрдсн наста, жөөлн хэлэцтэ, маштг шар залу. Өмннь райисполкомин ахлач, райкомин сеглэтр чигн йовсн, ик дадмг күн. «Көдлмшэртн болхла негдгчэн идчкх күн» — гиж эмтн келдг билэ. Тигэд чигн совхозин директормуд, парторгс болн района һардач улс хойрдгчнь ирж сүв-селвг сурна. Тер учрар чигн Лавга Матвеевич үнд үлү үзж, дорацулхар седдг билэ.

Совхозд болсн йовдлиг келж өгэд, ю кесэн медүлэд, цааранднь келжэнэв:

— Үнэн танд келхэр ирвв. Өмн-хөөнэн ик көдлмшт көдлж йовсн биш, ахлачин ям нанд дегд деер болад бээв. Альдаснь эклж, ю кехнь чигн медгдхш. Лавга Матвеевич, көдлмшт тэвжэхдэн дөң-нөкд болнавдн гилэ. Ода бэрж авад уурлхас нань юм келж өгхш. Ода танас сүв-селвг сурхар ирвв.

Тимофей Петрович, чимэд нанур хэлэж оркад, инэ һэд келв:

— Боова Бадмаевна! Ю келжэхмт, йир сээнэр эклвт. Эн кевтэн көдлхлэ, дарунь дамшад одхмт.

— Диг-дарань медгдхш. Эндр нег төр эклнэв, маңһ-дур талданиг. Эклсэн көөлдн гихлэ, наадк төрмүднь үлдн гинэ. Нам зэрмдэн алмацад хуурнав.

— Хойрхн-негнх сарар дамшлһ дасад авчкнав гиж санхмн биш, тернь көдлөд бээхлэ эврэн ирдмн. Эмтнд, отдел ахлжах улст икэр хувинь даалһтн, мел эврэн кечкхэр седж болш уга. Дакад депутат улст даалһвр өгч, теднэ һарар дамжултн. Тедн олн дотр бээдг улс, олна жирһл, тату-тартг манд дорхнь сээнэр меднэ, тедн танд ик гидг дөң болх.

Дакад болхла чинртэ-чинртэ төрмүдэс авад эклсн хөөн, эркн биш утхднь, аштнь күрх кергтэ. Эклчкэд — хайчкад бээснэс му юмн уга. Арвн төр эклэд хайснд дорхнь, нег төр аштнь күргсн деер болдг зөвтэ.

Хөөтк сард ямаран төрмүд исполкомдан хэлэх сана-тавт?

— Хаврин тэрэнэ төр, малин төл авлһн хойр — эркн төрмүд гиж санжанавдн.

— Чик, тер хойр төр сээнэр күцөгдхлэ, ик ачта юмн.

Кесгтэн тигэд күүндэд суувдн. Эңкр ахнь эрк дүү-һэн сурһжахшн, Тимофей Петрович, эврәннь көдлж йовсн көдлмшин дамшлһнас кесг үлгүр авч келв. Арвн дегтр умшвч күн тигж сарулдш уга. Бийм гиигрсн болад, кех күцэхнь өмн ярзаж үзгдэд, байрта суувв.

Аш сүүлднь, өдрэ хойр залула күүндсн төрөн келж өгэд, бас селвг сурв.

Зөвэр уха туңнаж бээһэд, Тимофей Петрович, хэрү өгв:

— Арзһр дегд икэр милицмүдэн иткнэ. Теднь зэрм-дэн хажһр һарһна, хойр-негн йовдл би чигн үзж, чикл-лэв. Олна келсн орта. Совхозин олн келэ бээтл, һанцхн милицин келсн зөв болад бээхий?

— Би чигн тигж санжанав. Зуг ода түүг үнн-худл деернь яһж һарһдгнь медгдхш.

— Сельсоветин улст даалһтн. Бийснь дотран шүү-һэд, гемтэ-гем угаһинь йилһэд авад иртхэ.

— Ханжанав, тигж кенэв. Тимофей Петрович, хөөннь хату йовдл харһхла тан тал ирж болхий?

— Боова, ю келжэхмч! Өдр-сө уга, дурндан иржэ. Медсэн зааж өгсв, эс медхлэ хээмдэн бээсв.

Сеглэтрин һаринь чанһур атхад, мацнадм нарн манд-лсн мет, харһу сөөһүр һарв.

Гертэн ирэд, орндан орчкад, кесг-кесгтэн унтл уга, Тимофей Петровичин келсн үгд авлгдж кевтв. «Чавас, нанд даалһсн болхнь, минь ним улсар, йоста коммунист-нрэр, нутг ахлулх билэв» — гиж саначрхв.

Толһа диингрэд, нөр живрэн делж сээхн делврв, түүнд авлгдж төвкнүн унтв.

Манһдуртнь хөөнэ совхозд бээсн, Шура ахтад хойр көвүнэ төр даалһв. Цөөк хонад, бэрэнд бээсн көвүнэ эк эмгн доһлн нольмста мини кабинетүр орж ирв.

— Юн болад одв?— гиж өмнэснь тосж босвв.

— Һазр деер үнн бээдг юмн бээж!— болад эмгн уульн — инэв.

— Яһна?

— Көвүм сулдад хэрж ирв.

— Сэн зэңг. Уульдгтн тигэд юмб?

— А, хээмнь, байрлад уульж йовнав. Тана күргсн тусиг кезэчн мартш угав. Көвүндэн цугтнь келж өгвв, эрк биш орад ханлт өрг гиж даалһла. Тер учрар ирж йовсм эн.

Эмгиг диван деер суулһв. Ханцарн нольмсан арчж оркад, юн болсинь эмгн келж өгв.

Сельсовет Шура ахта һурвн депутат ферм тал тэвж. Тедн ноолданд орлцсн улсла күүндэд, үзсн-медсинь бас сурад, үнийн илдкж. Лавкт бээсн хойр бер, нег күүкн шинэс герчлж: лавкч шилтэ эркэр цокад хойр көвүг унһасинь чикэрнь келж өгч.

Хөөннь фермин олна хург кеһэд, лавкчиг дүүтэһинь гемнэд, гем уга хойр көвүг түүрмэс һарһтха гих шийдвр һарһж. Тер цаасиг иткл уга, района мөшккч оч шинжлж. Үнн юмн, үнндэн һарч. Арһ тасрад, хойр көвүг харһу герэс сулдхж.

Телефо авад, Арзһриг дуудв. Эмгнэ келсиг келэд, сурв.

— Чикий?

— Чик,— гиж соңсв.

— Чик юм хажилһсн милиционер яахмб? Хэлэнэвдн? Догшн засгла харһултн.

Эн тускиг келчкэд, телефонан тэвв.

— Лавкчиг яһна гивт?— болж эмгн соньмсв.

— Лавкчиг зарһла харһулх кергтэ,— болж шү-рүлкв.

— А, хээмнь, терчн басл олн үртэ юмн бээжл. Ода яахв түүг, нег һарһсн геминь тэвэд өгчкх кергтэ.

— Күүнэ эмнд күрэд, цокад унһаһад йовснанны зөв болхмб? Ээж ю келжэнэт?

— Мана көвүд чигн бас хальнг йовж. Үлү-дуту үг чигн келэд орксн биз. Ода түүг суулһад нам юунд күр-

хв, хэемнь, засг-шоодвр өгэд, зарһ-зерг гил уга бээснь сэн болх билэл.

Эмгнэ келсиг соңсж, ормаж суув. Нам болдгч үг болсн болв.

— Ээж, тийм болдмн болхла эврэн медцхэтн, совхоз оларн күүндэд яахан олг. Би дакж эн төрт орлцхшв,— болв.

— Тиг хэемнь. Совхоздан эврэн медсвдн,— болж келэд эмгн босв.

Эмгиг һарһж йовулчкад, келсн үгднь ханж байрлв. Ямаран сээхн улс мана теэгт бээнэ! Ик-баһ уга сонсад йовхла күн цецн болх зөвтэж!

Бас нег цөөк хонад зарһч телефоһар жиннүлв. Лавкчин зарһ болж. Совхозин олн сурсн учрар, түрүн болж эндү юм һарһсн күн гигэд, амн үгинь авад, олна даалһ-врт һарһж.

Түүгинь чигн «зөвтэ» — гиж дотран санв.

АРЬ ЮУНДВ

Нарн тег цонаж дулалв. Цасн хааляд, хаврин хар бальчг эврв. Ноһан көкрж шавшв. Онһг, зурмн сүүлт ахта өвсд һазр бүтэж урһв. Үвлэс өргүлэд һарсн мал һазрт наалдж, төвкнүн идглв. Хойр дола хонад малд чинэн орад, сээрэд, үзлэн соляд, хатзлад ирцхэв.

Эн хамгиг Бөөргин совхозас хэрж йовад һээхж йовнав. Хаалһин хойр амар хурһта хөд делж идшлв. Бичкн хурһд цуглрж, зуухин ам көөж торлзв. Хэлэж нүднэ хужр ханхш.

Болв, эн жил малын төл, тер дотр хөөнэ төл йир баһ. Үвлэр хурһлх хөд икэр һару болв. Икрнь баһ, киитн-зудла харһж кесг хөд зуурм хурһд һарһж. Эн цуг негдэд малын төл баһрулв. Эн кевэр болхла эн жил мал өсклһнэ зураһан күцэдг бээдл уга болад ирвдн.

Арһ юундв?

Тимофей Петровичин келсн мел үнн. Одахн болсн бюрод: хаврар көг тэвж, намр күртл дакж нег хө хурһлулхмн,— гилэ. Буру гиж күн келсн уга, шиидвр чигн һарсн уга. Эн-тер гигэд күүндж-күүндж, хөөннь тэвх санаһар зогсала. Түүнэ хөөн хойр дола хонжана, күн юм кежэхнь медгдхш.

Намр күртл даkn нег хурһлулсн болхла зура күцэд одм. Яһж хурһлулдг болхв? Нанд медгдж бээхш. Бийән медэд газет, журнал умшв. «Овцеводство» гидг журналд Ставропольск крайин дадмг хөөч. А. Малашенко нег жилд хө яһж хойр хурһлулсна туск дамшлт нарч ирв. «Хальмг үннд» — Д. Велигурина дамшлт бичгдж. Эн төрин тускар нань чигн кесг бичг умшв, тер улс яһж кеж йовсинь медж авбв. Эмтнэ кесн негн, болв эврән кеж үзэд уга гидг күчр хату юмн. Ю кехмб, яһж кехмб?

Тер асхн Тимофей Петрович ирв, дотрк ухаһан келж өгв.

— Эн төриг эрк биш ода эклж кех кергтә. Эс гиж оратж одх, үвл жүртл хурһ авч чадхн угавдн,— болв.

— Тернь нанд сэәнәр медгджәнә. Зуг мана Лавга Матвеевич далаһар улмтжахш.

— Хойурн одад келий.

Хоюрн негдгч сегләтрин кабинетд орж ирвдн. Лавга Матвеевич мөндләд, үг келхиг күләж суув. Бөөргин совхозд малин төл ямаран болжахиг келж өгәд, сансн ухаһан сонсхв.

— Үвл күртл даkn нег хө хурһлулхмн гисн чик салан,— гиж Лавга Матвеевич эклв.— Болв, яһж түүг кехмб? Хаврар хөөнә көг тэвнә гидг наадна юмн биш: хуц көөж өгшго. Дакад хөн мал эщн, сээртлнь цаг кергтә. Хөн хуцд намрин хурта-бората цагла көөгддг зөвтә юмн. Хаврар, ут өдр, шарһ нарнд хуц чигн, хөн чигн көдлшго. Тиим кесг жанһр бэәнә.

— Эмтн яһад кеһәд бэәнә?— болв.

— Энгдән кесн юмн уга. Хошад-нежәд ик дадмг хөөчнр кеж.

— Болсн бийнь, негнә кесиг наадкснь яһад эс чаджахмб?— болж Тимофей Петрович келв.

— Юнгад эс чадх билә, чадх. Биднчн эн жил тавн-зурһан отар тэвж үзхмн. Дамшад, дасад авчкад, иргчәс улм-улм икдүләд, энгднь хойр жилд һурв хурһлулдг болхмн.

— Райком шиидвр нарһшго болхла, райисполком нарһхла яһдмб?— болжанав.

— Иим ик чинртә төрмүд бюроһар дамжулж кех кергтә. Дурндан, күн болһн сансн-седсәрн кечкәд йовдмн биш,— болж Лавга Матвеевич намаг сурһв.

— Тиим болхла бюрод тэвтн.

Дарунь эн төр бюрод хэлэгдв. Тимофей Петрович бидн хойриг эмтн дахж өгсн уга. Прокурор Александр Васильевич келжэнэ:

— Обкомин бюрон шиидвр эн тускар бээнү? Уга. Тигхлэ, бидн яһад адһж бээхмб? Цагнь ирхлэ манд дее-рэс заавр ирх.

Бөөргэ совхозин директор Хомпанур хэлэлджэнэвдн.

— Баһар бичэд, икэр кехмн,— болж Хомпа босв.— Кесг дала үг өгчкэд, юмн эс болж өгхлэ яахмб? Үзэд-медэд уга көдлмш. Миниһэр болхла Лавга Матвеевичин селвг — цецн селвг. Хошад-нежэд отар совхоз, колхоз болһнар тэвхмн, ик болхла улм сэн.

Хомпан жаһраснь зулжахнь сэн медгдв. Болв, күүнэ ам бөглхмн биш, арһ уга. Наадкснь үг келсн уга. Тер болад, «ик чинртэ төр, эн жил кехмн — күцэхмн»,— гисн шиидвр харв. Кен кедүг, кезэ кехинь чигн бичгдэд уга.

Болсн бийнь би ухаһан сольжахшв. Ухарлыгла күүндж төр хаһлж үзхэр тоолвв.

Маһһдуртнь Ухарлыг ирв. Сансн санаһан келжэнэв. Маниг райкомд изрлдэ бээтл, совхозин хөөчнр эврэн сэн дуарар төриг экләд кеж. Һанцхн хөөнэ совхоз арвн отарт көг тэвж: суврха хөөдиг йилһж салу отармуд кеж, хурһан геесинь талднь эңглж. Нам хурһта хөөдтнь бас көг тэвгдж.

Церн хөөч эврәннь хөн деерэн бас нег отар төлгүд авч. Хойр хош хөөндэн хойраднь хуц тэвж.

Өдртнь халунла хөөч малан хашад орулж кевтүлдгж. «Серүн болтха» гиж хаша дотран ус цацж, «харһу болтха» гиж терзинь хаадгж. Асхн серүн орхла хөөч отаран һарһдгж. Хашаһас мал һархлань ус цацж — чиг кеж, намрин бээдл һарһдгж.

Сөөднь, серүнд идгшәһэд, өрүн, теегәс ирж йовад, боодгар орад һардгж.

Хөөнэ совхозин директорин келсиг соңсад, байрлдж сууввдн. Одачн бидн совхозар юн болжахинь медхшвдн. Маниг сәдэ бээтл, совхозмудар кесг отармудт көгинь тэвж. Тедниг дөңиж, нөкд болх кергтә.

Шунад көдлжәх хөөчнрт дөң-нөкд болхинь директо-рас сурв. Дакад долан хонгин сүүләр талин совхозмудас әмт авч ирж, Цернә отар үзүлх болж күүндвдн. Тер дотр Бөөргин совхозас икәр авч ирх кергтә, Хомпа неринь үзүлхәс нань юм кежәхш.

Дола хонад хөөнэ совхозд бүкл районос хөөчнр, малын эмчнр, зоотехникүд хурад ирцхэв. Церн яһж көдлжэхэн келж өгв. Яһж кедгинь йовж хэләһэд, аш сүүлднь хошин сүүдрт сууж то-дигинь күцәвдн.

Хар-Салан совхоз хойрхн отарт көг тәвсн болж һарв. Бөөргә совхоз ода бийнь бедрә — эклж хөөнә көг тәвэд уга. Хошлад бәэсн хөөнә совхозд арвн отарт көг тәвгдж.

Эн тоотиг соңсад, исполкомин заседаньд төр тәвхәр ухалв.

Исполкомд Хомпаг авад унвдн. Келж-келж шоодвр өгөд зогсавдн.

Түлкә-чичә бәэтл керг кегдәд ирв. Тер намр тавн минһн хөн дакн хурһлв.

ГЕРТӘН

Ахлач болснас нааран нам герән мартх бәэдл һарад ирв. Тавн-арвн хонгар совхоз-колхозмудар йовж однав. Гертән бәэсн цагт өрүн өрлә көдлмштән однач, асхн ора ирнәч. Көвүһән чигн үздгән уурвв, залутаһан чигн үг күүнддг цол болхш.

Көвүм аажин һарт өсжәнә. Номһн Унташ инэхәс нань юм келхш. Зуг зәрмдән араһан зууһад, шуукрад одна. Учринь сурхла, хәрүгинь өгхш.

Эндр асхн эрт көдлмшән чиләһэд, хәрж ирвв. Көвүм школас гүүж ирв. Күзүнәсм теврч үмсәд, кесгтән өвр деерм суув. Көөрк, санад бәэдг кевтә.

Ду һардго аажин бийнь келжәнә:

— Эмтн бас көдлнә. Тер бийнь гертән, гер-бүлтәһән бәэснь үзгднә. Чамд, һанцхн бийдчн яһад эс цол болна?

— Эмтн кесг жилдән көдлсн, дадмг, көдлмшән чигн меднә, теднд амр. Нанд, ааж, күчр күнд. Дасад автл кесг цаг кергтә болна,— гиж сөржәнәв.

— Күнднь — күнд болжл бәэхгов, өмәрән-хооран тиим ик көдлмшт йовсн бишч. Зуг, көдлх цагтнь көдлэд, амрх цагтнь амрх кергтә. Өдр-сө уга көдлж, удан чаддмн бишч. Хәәмнь, гер-бүлчн бәәнә, көвүнч бас санад бәәнә, авальчн бас мел һанцхарн...

Ухалад тоолад авхла аажин келсн чигн чик. Тавн часин хөөн суух ямаран кергв? Көдлмш чилв, гертә-малта улс хәрх кергтә. Эмтн цугтан тигнәлм.

Тигэд тоолхла икл амр юмн болсн болв.

Удл уга Унташ ирв.

— Мана эмгн гертэн,— болж ормав,— күн болад ирнэ гидг эн.

— Ода күртл күн биш билүв?

— Көдлмш эрт чилж гиж келхэр седлэв. Көдлмш цаглань чилхлэ, цаглань гертэн ирх зөвтэ.

— Бийэн эрвлэд, эврэннь сэ хээһэд бээхлэ, көдлмш кегдш уга.

— Терчн чигн чик, зуг эмтн көдлмштэн чигн шунад, гертэн чигн цаглари ирэд бээнэ.

— Намаг шоодхар эндр күүндэд авчкн болвзгот?— болв.

— Болж танд, харан уһаж хотан уутн,— болж ааж хөрв.

Дөрвүлн сууһад хотан уувдн. Аажд нөкд болх сана-
һар, босад, ааһ-сав хураһад, уһахар белдв.

— Эврэн уһанав, чи көвүтэһэн нег асхн бэ,— бол-
жана.

Болдг чигн үг гиж санад, номан дасжасн көвүн та-
лан ирв. Тетрадинь хэлэвв. Дөрвэд, тавад, зэрмдэн һур-
вад чигн гисн темдг үзгдв. Өмннь эн кезэчн «тав» авдг
билэ.

— Эңкр иньгм, энч яһна гидг энв?— болв.

— «Дөрвн», «тавн» хойрт сурсн муй?— гиж өмнөсн
сурвр өгв.

— Му биш. Болв, чи өмннь «тавнд» сурдг билч?

— Өмннь чи хэлэдг билэч, ода күн хэлэхш, зэрмдэн
хажһр чигн болж одна.

Көвүн чик юм келжэнэ, арһ уга, амим бөглчкв. Эн
һурвн-дөрвн сарин дунд би нам көвүнәннь кесн ном
хэлэһэд угав. Тер үнн. Зуг Унташ дөң-нөкд болх гиж
сандг билэв. Эс болж гидгнь эн болжана. Ода үүнд
юуһан келхв?

Номинь келгэд, көлинь уһалһад, орнднь көвүһән
орулж кевтүлэд, Унташ тал ирвв. Залу дегтр умшжана.
Өөрнь ирж шанаһан түшж суувв. Унташ дегтрэн өмө-
рән түлкж оркад, толһаһим илэд келв:

— Көшэд бээвч, хээмнь!

Үг келл уга, өмнөснь хэлэвв. Хойр һарасм авад, үмс-
эд, залум келв:

— Иньгм, кевтэд амр. Нөөрөс сэн юмн уга. Сээнэр
унтад серхлэ толһа гиигрэд оддмн.

Үгэн келн бээж, ор-дер ясад, суусн кевтм өргж авад, орн деер тэвж суулһад, хувцим тээлэд, көнжл дор орулж кевтүлв. Бичкн цагтм ааж игж орндм орулдг билэ. Ода залум үнн седкл деерэс кеснд байрлж, хойр харарн орна ирмэг деер суусн залуһан теврч авад үмсвв.

Хамр-ам, халх-чик йилһл уга үмсж, санад үкжэсэн медүлж, Унташ хальгв.

Хамдан зерглж кевтэд, ю-бис күүндвдн.

— Ухарльгла дегэд бичэ онцлдад бэ,— гиж генткн залу келжэнэ.

— «Онцлдад» гисн?

— Салад, эмтнэ нүднэс зулад.

— Энч юн гисн үгв? — болж өсрж босад, суувв.

— Хэемнь, эмтнэ кел боож болш уга. Тиим зэнг шуугж йовна,— гиж келэд, харим авад илв.

— Кен келнэ?

— Одахн наадн-инэдн хойрин заагур Лавга Матвеевич келв: Унташ, игэ-игэ бээж, гергэн гееһэд орк-взгоч.

— Лавга Матвеевичин юучв? Эмтн келм йовдл би һарһсн угав. Чи намаг иткжэнч?

— Эс итксн болхла чамд келш уга билэв, иткэд келжэнэв, худлинчн меджэнэв. Зуг эмтнэ, хорта келнэс хол йовх кергтэ. Дакад чигн зэнг шуугж йовна.

— Кел, кел...

— Тимофей Петровичлэ йовдгар...

— Күүнлэ нам үг күүндж болш уга юмн кевтэмб? Тимофей Петрович намаг дү күүкнлэрн эдл санж, дөн-нөкд болж, көдлмш зааж өгнэ. Петрович мини энкр ахм. Чи түүг меджэнч?

— Меджэнэв, хэемнь. Зуг олна келн, түүг мед, «күүнд келүлл уга, нохад хуцулл уга» йовж үз.

Көнжл дор орж кевтэд, «кенэ ааль болхмб» — гиж ухалв.

Хусрн-худл болдг болвчн, эмтнэ келнд орсн ик му юмн. Күн болһнд «би гем угав» — гиж келхмн биш, яһнач?

Эн тускиг ухалад, кесгтэн түүрчж кевтв.

— Эс болх юмнд бийэн бичэ зоваһад бэ,— гиж келэд, Унташ бийим теврч үмсв.

Өргн өрч деернь толһаһан тэвэд, бичкн күүкд мет, үрглэд, унтад очв. Ухан-седклнь цевр күн тигж унтдг зөвтэ юмн.

МАНА ҺОЛЬҺР СКИРД, МАЛДАН ШИВЭ БОЛТХА

«Мел шуурһн — шуурад бөг,
Мөстәд чигн бәәтхә,
Мана һольһр скирд
Малдан шивә болтх».

Эн дууг ик баһасн авн меднәв. Мана аавиг колхозин ахлач бәәхд дуулдг дун билә. Ода эврән өсәд-босад, нутг ахлдг болад ирвв. Болв, зуд кезәнк кевтән бола. Яһад тигжәснә энв? Тәрә тәрх, өвс хадх дала машид бәәнә, кезәнклә әдл шалһар, һарар хадхш. Шар нарн, салькн, һаң болна. Түүнә өмнәс сөрж, бәәр бәрлдж болш уга юмб? Юңгад эс болжахмб? Эрдм-сурһуль, оһн әмтн бәәнә, тигәд ода күртл зуд яһад аздһна?

Әдү мет кесг ухан үвләһәс нааран ора: унтхла нөөртм орна, өдр-сө уга толһаһасм һархш. Зуг үүг яһж күцәдм болхв?

...Хаврин бальчг әрә эврхлә, тәрәнә көдлмш әклв. Сансн хамган бичәд Лавга Матвеевич орулж өгвв. Болх малин то — тоолулад, кедү өвсн кергтәһинь, кедү һазр хадх, кедү һазр тәрх,— хамгинь меддг улсар тоолулж авв. Үвлзх мал өвсәр теткхд тәрмр өвснә зураг хойр дамар икдүлх зөвтә болв. Хойр жилә силос белдхд — хөрн миңһн гектар эрдни-шинә тәрх болжана. Нидн цуг нутг тавхн миңһн гектәр тәрсн.

Энүнә тускар совхозин директормудла күүндәд, кир-цәһинь авад, эн жил тәрх тәрәнә то-диг өгчәнәв. Мини бичг умшж оркад, Лавга Матвеевич келжәнә:

— Сән тоолвр бичгдж, зуг цаасн деер бичсәр болж оддг болхн кезәнә шуурһн-зудиг хазарлад авчкн бәәх биләвдн. Авад хәләй, хөрн миңһн гектар эрдни-шишә тәрхм гинәт. Нидн бидн әрә гиж тавн миңһн га һазр олж авлавдн. Эн жил бүкл хөрн миңһн... Тиим амр юмн яһж бәәв.

Тәрмр өвс тәрхмн биш гиж күн келш уга. Зуг әкн бәәнү? Уга, әкн уга.

— Лавга Матвеевич, танла зөвшәлж чадш угав. Әмтнлә зөвшәй. Бюрод эс гиж райисполкомд мал-герин ахлачһриг хураж, селвг сурий. Юн гиж меднәт?

— Боова Бадмаевна! Та дегәд давад бәәнәт. Көдлм-шәрн давад бәәсн сән, зуг хоосн амар давад бәәхлә му юмн. Кесг дала көдлмш күцәнәв гигәд үгән өгчкәд, хөөннә эс күцхлә яахмб, кен гемтә болхмб? Түрүн болж

би гемтэ болхв. Учр тиим болсар, айстан үгэн өгөд бээж болш уга.

— Би танас давж, хажһр-эндү һарһж бээх юмн угав. Зүг эврэ сансн ухаһан танд келжэнэв. Икэр ээжэдмн болхла, амт цуглуулһн, сүв-селвг сүрий.

— Би юмнас ээжэхшв, совхозин директормуд цуглуулж авхмн, бюро кехмн. Кен зөвтэ, кен бурутань йилһрх.

Тер боллдж тольклдад зогсвдн.

Дарук райкомин бюро исполком хойриг негдүлж кеһэд, кесг олн амт дуудулвдн.

Заседань эклв. Хаврин тэрэнэ зуран тускар нанд үг өгчөнэ. Сансн ухаһан келэд, өмннь батрсн зураг һурвн-дөрвн холван икдүлхмн гижэнэв.

Түрүн болж Бөөргин совхозин директор Хомпа босжана.

— Амар келэд, цааснд бичкхлэ тэрэн урһж оддг болхнь, амр юмн болх билэ. Зүг цаасндк негн — амр, көдлмшнь — хойр, — күнд. Би кесг жилдэн директор көдлж йовнав, эн сэн ухан манд бас кесг орла. Зүг хаһлдг һазр баһ болад, арһ уга болна. Давста-хагта, халтр һазр хаһлсн, бийдэн хор кесн эдл. Тэрэн түнд урһхш, тэрэн чигн уга, идг чигн уга болад хуурна. Тертн мана кеһэд хайчхсн юмн.

Өмннь зурсн зураһан үлдэхмн. Деернь совхоз болһн хэлэг. Энд-тенд һазр олж авхла, хаһлад тэрий.

Дарунь хөөнэ совхозин директор Ухарльг босв.

— Үвлэкиг санчкхнь үсм босад бээнэ, — гиж эн келв. — Тигэд чигн эн хавр ах специалистһр, фермин залачһр улс цуглуулж хург кевдн. Түүнэ хөөн района һазр кемжэлдг улс дуудулж авад, ферм болһнар йовулж хаһлж болм дүнгэ һазр хээлһвдн. Аш сүүлднь цуглрж, фермс болһнар кедү һазр хаһлж чадхинь хэлэвдн. Нидн хойр миңһн гектар һазр хаһлгдсн бээж. Ода болхла арвн миңһн гектар хаһлж, эн жил тэрх санатавдн. Тер дотр өрэлһннь эрдни-шишэ болхмн.

— Кезэ тиим дала һазр хаһлхм? — болж сурвр негнь өгв.

— Трактормуд өдр-сө уга көдлжэнэ. Үвлэ эврәннь совхозд курс һарһад, трактор болһнд хошад кү белдлэвдн. Миниһэр болхла Боова Бадмаевна келсн орта, эмнг һазриг хаһлх кергтэ.

Дакад чигн кесг улс босж келцхэв. Хар-Салан сов-

хозин директор бас хайлж болм зөвөр ик назр бээхиг келв. Лавга Матвеевич зура деерэн зогсжана. Зуг Тимофей Петрович намаг дөңнж келв.

Игж күр кесгтэн чилшго гиж санад, келжэнэв:

— Совхозин директормуд цугтан бээнэ. Күн болһн өмнөснь белдсн улс. Күн болһнас сурхмн, келсинь бичхмн,— болв.

Тигж зөв боллдад, директормудиг нежэдэр дуудвдн.

— Хөөнэ совхоз?

— Арвн миһн, өрөлнь эрдни-шишэ.

— Хар-Салан совхоз?

— Тавн миһн, хойр миһннь эрдни-шишэ.

— Бөөргин совхоз?

— Царггин совхоз?

Цугтан дару-дарунь босж келцхэв. Түүгинь бичэд авад бээнэв. Аш сүүлднь — мини келсн тоод күрн алдад зогсв.

— Директормудин келсн тоог батлхмн,— болжанав.

— Хэлэти залус, тана келнэсти күн татсн уга, эврэн келвт. Хөөннь эс күцэсн цагт, бичэ өөлти,— болж Лавга Матвеевич келв.

— Хайлдгнь — хайлж чадхвдн, трактор чигн олдх, назр чигн, күн чигн бээнэ. Зуг манд тэрэнэ эки уга,— болж Царггин совхозин директор келв.

— Элстлэ күүндлэв, эк өгх болла,— болвв.

— Экнэ тускиг Боова Бадмаевнад даалһхмн,— болад Лавга Матвеевич даб болад одв.

Эн болад, эврэн бийиннь сэн дурар, ээм деерэн ик гидг аца ачв. Үквчн — амдрвчн, яһад болвчн күцэхэр дотран андһар тэвбв.

Болв, андһар тэвгдв. Түүг күцэнэ гидгнь күчр хату юмн болж харв.

Эн жилин хавр дегэд жанжакта болв. Бальчг эврлһнлэ, сальки хэвсхэд, дарунь назр хагсаһад хайчкдг бээдл харв. Тер учрар назриг хайллһиг күчр түргэр кех зөвтэ болж харв, эс гиж тооснд тэргдхмн, тэрэ күлэж тус уга.

Района ахлачнр совхозмудар тарж, өдр-сө уга хайлулдн. Болсн бийнь, дегэд ик даалһвр авад оркснь нанд медгдв. Зураг өрэлдүлэд орквдн, тэрх цаг болж йовна. Тэрэнэ эки одачн күцц уга.

Кесг дакж эврэн йовад, телефоһар күүндэд, эрэ гиж тэрмр өвснэ эк Дивнэс авх болвв. Элстин РТС-лэ күүндэд, тэвн маши авч зөөлһв.

Зуран өрөлинь күцэнэд оркөн цагла намаг бюрод соңсжана. Кесн күцэсэн келж өгэд зогсвв. Лавга Матвеевич, Александр Васильевич, Хомпа ахта авад унжана.

— Таңһчд эмин ард йовнавди,— гиж Лавга Матвеевич эклв,— тер — мел тана уршгар. Кесг дала үг өгчкэд, али? Ода кесн-күцэсн юмн уга.

Гижгөрм модар өгсн эдл, толһам диингрв. Би эврэнһ сә хээлүв, әмтнә сә хээлүв? Унтл-кевтл уга көдллэв. Зура дегд ик болад одсн бээдлтә, тер чик. Зуг ода тәрән ниднәкәр болхла хойр холван ик. Тернһ тоолгдш уга?

— Хажһр кесн болж нанд медгдјәхш,— болж босв.— Ода чигн һазр хәлх цаг бәәнә. Тәрх цаг давж одхла, хәлһсн һазр үлдг, деернһ немж хәлһхмн, үнд намрин тәрән тәргдхмн. Эк күццднһ зөөж авч чадсн угавди, болв одачн кесг һазрт күрх экн бәәнә.

Санж тоолсн то гектармудт күрч өгш уга, тер бийнһ зураһасн һурвн холван икдв. Арвн тавн миңһн гектар эрдни-шишә тәргдв. Хөрн миңһн эс күцсн чигн болг, арвн тавн миңһн баһий? Урһц урһхла кедү силос тер болх!

Игж келәд, халурхад, цугтаһинһ эргүлж хәлөвв. Нанһ күн ду һарчахш. Аана саак Хомпа, Александр Васильевич хойр сегләтриг дахјана.

— Келсн үгән эс күцәнә гидг йир күчр,— болж Хомпа эклв.— Та, Боова Бадмаевна, зүткә бәәж, тиим дала һазр хәлх даалһвр авхуллат. Ода тер күцвү? Уга, күцсн уга. Тер учрар мана район ард үлдж йовхин тоота. Миниһәр болхла, келсн үгән эс куцәснднһ, маниг бийән дахулж, му нернд күргхәр седсн, Боова Бадмаевнад шоодвр өгхмн,— болжана.

Тимофей Петрович намаг харсж босв:

— Күн шунад көдлмш кесиг гемнж болдв?— гиж эн эклв,— Боова Бадмаевна өдр-сө уга, әмән әрвлл уга көдлнә. Ахлачин өгсн селвгәс иштә, һурвн зура һазр хәлһж тәрвди. Тер баһий? Сансн санаһар болсн уга, одачн зурһан миңһн гектар хәлх кергтә. Ода эс тәргдвчн, намртан тер һазр тәргдх. Мана ахлад ханлт өргхмн гиж санжанав.

Әмтн шуугад үг келүлжәхш. Хоорндан күүндәд авчкснһ нанд медгдв.

— Шоодвр өгхмн, хөөннһ медж йовг,— болж Александр Васильевич хәәкрв.

Дакж күцц күүнд үг өгл уга, Лавга Матвеевич, келжәнә:

— Дала күр кеһэд керг уга. Даалһсн керг эс күцәснднь, тәрх тәрәнэ эк зөөж авч чадл уга бээснднь, рай-исполкомин ахлач Боова Бадмаевнад, түрүн болсн йовдл гигэд, заахмн. Цааранднь тедү мет хажһр хархла, догшн шоодврла харһулхмн. Чикий?

— Чик! — гиж хээкрлдв. х

Эс болх юмн деерэс шоодвр авв. Кендән келхв? Хан-цхн мини келсиг әмтн иткхий?! Лавга Матвеевич мөрнь әндр гүүв, болтха, намрлад тәрәнэ урһц медгдх...

Дорд үзгин салькн хәвсхәд, һазр хагсаһад, шатаһад ирв. Му ухан дотр орад бээв — эн жил һаң болхла, арһ тасрхмн, зунар зудж одх бээдл һарчана.

Тигжәтл, нег асхн үдлэ хур дуслад орв. Энд-тенд тусад, хагсу һазрт ивтрәд бээв. Дакад улм никтрәд, шуукрад орв. Терән үкс тәәлж оркад, һарарн хурин ус тосж, бичкн күүкд мет байрлвв. Хур үсәрәд орад бәәнә, һазр деегүр усн көлврәд гүүв.

Кедү хөөчнр, тәрәчнр, ахлачнр, һардачнр нанла әдл игж хур уктж, байрта суух! Кедү күүнә ухан талваж, бийнь тәвгдсн! Тиглго бәәшго — хойр һаң даралдна гисн күчр хату юмн.

Хур тер сөөһән зогсл уга, маһһдур үд күртл орв. Сала-сартг, боодг, царһгуд усар дүүрв. Салькн даргдад, арһнь тасрв. Һазрин өвсн, негл чикнәснь авад татсн әдл, сунж, нарн тал өөдлв. Шин тәрсн тәрән энгдән дегц һарч, ишкә болж көкрв.

Хойр хонад, дакн хур орв. Дола хонад һурвдад орв.

Өвснә һарлһ келхмн биш, халцха — хаг бээдг һазрт никт ноһан урһв. Тәрмр өвсн, һуйр, эрдни-шишә эс һарсн һазр уга.

Өвснә хадлһн эклв. Герин иргәс авн хадж болхмн билә. «Хойр жилә хот малдан белдхмн» — гих төр өмнән тәввдн. Олна эрдмәр, машинә күчәр сансн санан күцв. Намр күртл өвсән, тәрәһән цугтнь хадж, хураж, овалж аввдн. Дигләд тоолхла: дигтә хойр жилд күрх өвс, силос, буудя белдгдсн болв.

Идг чигн сән, мал чинәтә-чидлтә. Олн әмтн цугтан бахтж-байсж бээв. Би чигн, тер диилврт, мини бичкн хүв бәәнә гиж санвв.

«Мана һольһр скирдс
Малдан шивә болх!»—

гиж ода дуулж болхмн билә.

МИКА БОЛДЫРЕВНА

Больницин ах эмч, Ольга Андреевна доһлң нольмста ирв.

— Яһвт?

— Теңгр цокв,— болв.

Нольмсан арчн бээж, Ольга Андреевна болсн йовдл келв.

Лавга Матвеевичин гергн Мика Болдыревна больницд эм тараж өгдг сестра болж көдлжэж. Эмнлһнд бээсн һурвн күн одахн ах эмчд цаас орулж өгч. «Больницд эм яһад уга болжахмб?» — гиж эдн сурж. «Зуг, ут наста болтха, Мика Болдыревна гертэсн эм авч ирж өгөд мадниг эдгэжэнэ» — болж.

Тер бичг авчад Ольга Андреевна алң болж. Ямаранч эм больницд тасрад уга бээсмн. Зәрмдэн эн баһрдгнь үнн, зуг төрүн хоосн болад уга юмн.

Ах эмч эврэн йовж бичсн улсла күр кеж. Һанцхн тедн биш, кесг улс Мика Болдыревнад ханлт өргж.

— Эврәннь гертэс, энд-тендэс эм хээж, манд авч ирж эс өгсн болхла, бидн нам яах бээсмб? — болж хар сахлта залу келнэ.

— Чамд амр, чини дер дорчн дала мөңгн бээнэ. Бидн, һар деерэн мөңгн уга улс үкхмб? — болж өөрнө кевтсн нимгн шар залу орлцна.

Цааранднь күүндхлэ Мика Болдыревна эм өңгөр өгдгө бээж, хулддг сәнж. Эн тоотиг медж авад, ах эмч, парторг, месткомин ахлач хойрт келэд, эмт йовулж Мика Болдыреванн көдлмш хэлэлһж. Ик жанжаг һарч — Мика Болдыревна гемтэ болж һарч.

Цуг тер тоот үнн болхла, Мика Болдыревнаг һаар гилгж авч. Нам күүнд амн үг эс өгч. Гемэн эрх биш, эмчиг му келэд алн гиж.

— Минь ода Лавга Матвеевичин кабинетэс һарч ирвв,— болж экрн бээж Ольга Андреевна келв,— дуудулж авад, келсн үг соңсл уга, үктлэн хээкрв. Амндан орсарн бийим му келв, көдлмшэсм көөж һарһх болв. Ода яһдг бээсн болхмб?

Ольга Андреевна сээхн һаран өвдг деерэн унһаһад, экрж суув. Хэврһэснь хэләһэд, баһ цаган санвв. Ээхичхиг чигн меддг уга, нуух-нөөхиг чигн керглдгө, төриг эрстнь тэвж хайлдг — омгта баһ цага насн.

Ольга Андреевна мана районд ирэд хойр жилд көдлжэнэ. Ода ах эмч. Баахн бийднь, медрлтэ, амта-келтэ гигэд иим ик көдлмшт тэвгдсмн. Көдлмштэн даңгдэд эн уульжахш, уга. Күүнэ келсн үгд өөлэд, асхржах нольмсн.

Эн тускиг ухалад, ээмэснь теврэд, эңкр эгчнь болж келвв:

— Ольга Андреевна, бичэ ууль. Чи чикэр кежч. Тй-им жүн больницд көдлж чадш уга.

Ольга Андреевна уульдган уурад, нольмста нүдэрн инэнэд, өрчдм шахлдад, келв:

— Чавас, танла эдл иим эгч нанд бээсн болхнь янна! Көдлхдм, жирххдм ямаран амр болх билэ! Бүлэн үгд күүнэ зүркн ханна.

— Бичкн дүм минь, медс-чадсарн сүв-селвгэн чамд өгчөнэв.

— Микаһан ода яһдг болхв?— болж — эмч сурв.

— Нарһсн геминь цугтнь бичэд, приказ өгэд, нарһчк. Күүнэ хээкрсн-эс хэкрсн манд керг уга. Көдлмшт бичэ өөрдх. Цаарандкинь хэлэн бээж медий.

Эмч хэрэд йовж одв. Зуг эн төр уханас эс нарч өгв: яһдг болвчн сеглэтрин гергн, түүнэ му нернь Лавга Матвеевичд чигн күртх. Тернь-тер.. Гемтэ улст эм хулдна гидг!

Көдлмш нартас унад, кесгтэн тигэд суувв. Муудан күрэд, Тимофей Петрович тал одх болж нарв. Хойрдгч сеглэтр нанцарн бээж. Болсн айулта йовдл келж өгэд, селвг эрж суувв.

— Сэн биш,— гиж сеглэтр, бийдэн келсн болв,— сэн биш, ик эвго, хажһр. Яахм гинч? Көдлмшэснь сулдхч-квт?

— Нарһтха гигэд зөвшөл өгчквв.

— Нарһчктн. Түүрмд дүрж болш уга, эвго. Олна хургт тэвж ичэхмн болвзго?

— Эмтн цугтан медхлэ сэн болхий?

— Эмтн ода чигн келж йовдг болх. Олна хургт тэвж күүндтн, тернь чик болх. Прокурорт цаасинь бичэ орулж өгтн, дегд му нерн, эзэн зальгг, бэг.

Тимофей Петровичиг уурта бээсинь үзсм эн. Му зэңг хоринь буслһж деврэв, зуг бийэн нартан бэрж чад-дг күн болад, бэрэд бээв.

Тер кевтэн көдлмшэснь Мика Болдыревнаг һарһад, олна хургт тэвх болад күүндчквдн.

Хург болх үдлэ намаг Лавга Матвеевич наар гиж.

Эн-тер, эс болх төрмүд күүнджәһэд, генткн сур-жана:

— Мини мууд та яһад орад бээнэт?

— Тана мууд? Би тана мууд яһад орх билэв!

— Гергнэ му нерн,— мини му нерн. Ус үзл уга, ай-стан яһад һосан тээлэд бээнэт?— гигэд зөвэр шүрүл-кэд ирв.

— Усинь үзэд, кемжәлэд, һатлад һарч одсн юмн. Тана гергн гем һарһхла би түүг дарад суухмб?

— Мини гергнд гем уга. Ольга Андреевна мел хар гөрәр алжана. Бидн шинэс комисс тэвж хэлэлһхәр бэәнәвдн. Ольга Андреевнад, чамд чигн күртх.

— Шин комисс керг уга. Эндр олна хург болхмн. Хажһр гижәхлэ, тенд одад хэлэй.

— Эндрк хургиг зогсатн, хооран саачктн, шин комисс төриг негн деернь һарһхла, тигэд хэләхмн.

— Хург саадг арһ нанд уга. Олн бийснь өдрән темдглсн, бийснь медх зөвтә.

— Өмнэснь одад, тоомсрта хамгтнь келәд, хооран саачктн.

— Би тигж чадш угав.

Лавга Матвеевич нан тал хэләж оркад, ширәннь татдгас цаас һарһж авад, уурта келв:

— Та чигн дегэд икәр бичә давад бэәтн. Эн цааснд тана һарһсн кесг эндү-хажһр бэәнә. Нутгин ахлач гигэд хармнад, бәрәд бээдг билэв. Тиим болдмн болхла илд-клдий!

Сүмсм һарч одв. Нанд, олд кесн му юмн уга. Дотрк матьхр ухачинь медж, һацлдж, өмнэснь келвв:

— Цаасан бичә бардмнад бэәтн. Му күүкд улсин ховас нань төрүц юмн түүндтн уга. Тана гергн гемтә, «кесн гем эзән темцдг, кецин усн һууһан темцдг». Гемән эврән эзлг, түүг би дарж чадш угав.

— Болтха. Эн саамд чини мөрн гүүжәнә. Хөөннь хоцрад бэәнч-яһнч. Хәрнь тер цагт нанас өршәнһү бичә сур,— болад босв.

Би чигн босад, һаран өгл уга, һарад хәрж ирвв. «Одал альдас, яһж әклнәч» — тисн ухата йовнав.

ДОВТЛЖ ЭС ӨГХЛЭ, ДЭВДГ

Түүнэ хөөн Лавга Матвеевич нан тал му нүдэр хэлһэд бээв. Бюрод, исполком деер эс болх юмар кезэчн мини нер һарһад, муурулх саната болв. Түүгинь нам төртөн авчасн угав. Удл уга йоста бэрлдэн болв.

Бюрод хөөнэ совхозин директор Ухарлыгйг тэвжэнэ. Көдлмш мууһар биш. Талын му нер өгч бээнэ.

Төр төрэр босн Лавга Матвеевич келжэнэ:

— Ухарлыг — директор, бүкл совхоз толһалжах күн. Зуг иим юм һарһихинь медсн болхнь, тедү мет ик көдлмшт тэвхн уга билэвдн. Ода яахв, бийэн гемнх кергтэ,— болад, холаһур эргүлж авч ирв.

— Ямаран гем һарһсмб? — болж орлцв.

— Боова Бадмаевна, бичэ адһад бэ, даранднь келж өгнэв, танд чигн күрэд, күртэд бээх,— болж нүдэрн инһэд сеглэтр нан тал хэлэчкэд, үгэн утдхв,— ямаран гем һарһсмб гиж эс суржант? Соңстн. Александр Васильевич, ахрар цээлһж өгтн!— болв.

Прокурор босад, өмнөн бээсн цаас хэлһэд, эклв:

— Райкомд эрлһ орж ирсн бээж. Бюрон член гигэд, түүнэ худл-чикинь илдкхиг нанд даалһла. Би совхозд оч, дорк ормднь хэлэж, шалһж, шүүвв. Эрлһ чик болж һарв. Талын һазра колхозин мал бээлһхд директор зөв өгэд, һазр хулдж. Тавн миңһн арслгинь бийдэн авч хавтхлад, авлһч-махч йовдл һарһж.

— Хар гөр, худл!— болж бийэн бэрж чадад Ухарлыг хээкрв.

— Авлһч-мекч! Ода күртл директор болад маниг мекләд йовжч!— гиж Лавга Матвеевич шахжана.

— Мини келсн цугтан үнн, цуг цааснь эн бээнэ,— болж Александр Васильевич өмнөн кевтсн цааснур һарарн заав.

— Цааранднь кел, цугтнь кел,— болж Лавга Матвеевич байрта дөгв.

— Нань нанд келдг юмн уга. Немх төр бээхлэ, эврэн келтн,— болад прокурор үгэн чилэв.

— Келх немлт бээнэ,— гиж келэд, Лавга Матвеевич столиннь яршг тээлэд, цаас татж авад, хэлһэд келв:

— Мини келсн зәрмднь таасгдхн уга, түүг би меджэнэв. Зуг арһ уга, чик юмиг һооднь келэд хуурдг дасмжта күмб. Ухарлыг гидг күүнтн күүкд улсин тускар бас

кесг буру йовдл харгж. Совхозин берэд-күүкдиг селэд-селэд хаяд бээдгж. Тернь нам багдад, келхд эвго, болвчн хооднь дассн күмб — мана Боова Бадмаевнад чигн күрсн зэнгтэ.

— Делкэн хов цуглулад йовнат? — болж ормасн хээкрв.

— Үнн нүд хатхжану? — болж Лавга Матвеевич өмнөсм хайв. — Ода эн хамг Унташт күрхлэ эвго болхинь медэ бээнэв. Болв, яахв, Боова Бадмаевна, хооһарнь келэд хуурдг күн, та медх зөвтэт.

— Худл, эс болх юм келжэнэт. Эмтнэ нер буурулхар бээнт? — болж Ухарльг хээкрв.

— Худл? — өмнөн кевтсн цаасдас нег бичкн дөрвлжн цаас авад, Лавга Матвеевич киһнэн утхв.

— Эн цааснд цугнь бичэтэ. Үвлэ Церн хөөчин герт хоюрн эс хонлт! Өөртн күн бээлү? Уга билэ, хойрхн харһу герт кевтлэт. — Нүдэн ирмэд, — идр наста күүкд күн болн белвсн залу харһу герт хоюрхн үлдхлэрн ю кедгнь манд медгджл бээхугов! Тер дотр өмннь амргиньг йовсн улс болхла нег үлү.

Зэрмнь инэлдв.

— Ичкевт, ю келжэхмт! — болж Тимофей Петрович босв. — Хөөнэ совхозин директор авлһ авсн болхла түүнэнь тускар күүндий, талын эс болх йовдл келэд керг уга.

— Керг уга төр гиж санжант? — болж Хомпа босв. — Яһад төр уга болжахмб? Совхозин берэд-күүкдиг селэд хаяд бээсн Ухарльгин зөв болад бээхмб? Күн кевтөһөр гер-мал болхла яһдв?

Хойр нүр болад эдн керлдв. Лавга Матвеевич нанас «өшөһөн» авб. «Чичж эс чадхларн, түлкхэр» седв. Ичэд, эмтнүр хэлэж болжахш, бизһм күрэд, билцрж одн гижэнэв. Хар гөрэр ю болвчн келж болдмж!

Лавга Матвеевич белдврэн кеһэд орксн бээж. Ик зунь Ухарльгиг авад унад бээнэ. Һанцхн Тимофей Петрович харсжана, түүнд үг келүлжэхмн уга. Харсх дүнгэ намаг хэврһднь дахулад му нернд орулчксн, үг гүүшго болжана.

Аш сүүлднь Ухарльгд үг өгчэнэ. Чирэнь чисм уласн, директор босад, ивтркэ хар нүдэрн цугтнь кедэд, эргүлж хэлэһэд, келжэнэ:

— Иим элдү төр болх гиж санжасн уга билэв. Үнэн танд келжэнэв: мөңг күүнэс авсн угав, совхозин берэд-

күүкдт «хуц» чигн болсн угав. Мел хар гөрэр кү бас игж алдм бээж!

— Колхозд мөңг авсн цаас өглч? — болж прокурор сурв.

— Цааснд харан тэвлэв.

— Мөңгинь яһвч, совхозд өгвч?

— Мөңг авсн угав, буудя совхозд авлав.

— Ээждэн кел, өлгэтэ бичкн күүкдт кел! — болж Александр Васильевич наад бэрв.

— Чилэвч? Су! — болад Лавга Матвеевич директорт үг өгчэхш.

Дакад эн келв:

— Минийһэр болхла Ухарльгин харһсн гем ил, цээл-һэд керг уга. Авлһч күн мана партин зерглэнд бээж чадш уга гиж санжанав. Үнний? Чик гиснтн харан өргтн.

Тимофей Петрович ман хойрас бишккнь цугтан өрг-цхэв. Хойрдгч сеглэтр харһхмн биш гиж өргв, би нам альдаран чигн өргсн угав. Ода деерэн худл үннь медгдж бээхш.

Ухарльг босад, сокту күн мет дээвлэд харв. Ардаснь хэлэһэд, эврэн партяс харсн эдл, зүркн шарквл.

Зуг... зуг Ухарльг тиим амрар эмн болсн партяс салш уга күн. Тер сөөһэн бичэд обкомин парткомисст эрлһ орулж өгч. Тендэс эмтн ирж хэлэв. Удл уга мана райкомин бюрон харһсн шиидвриг хажһр гиж тоолад, Ухарльгиг хэрү партьднь тогтав.

Авлһ эс авсинь амрар медж. Колхозас тавн миңһн арслнга буудя авсн цааснд Ухарльг харан тэвж, мөңг эс авснь үнн болж. Түүг района ахлачнр эс итксн болжана. Парткомиссэс ирсн күн залхурл уга колхозд оч, мөңг өгсн — эс өгсинь илдкж: колхоз мөңг өгсми уга.

Ухарльг хэрү партьдан чигн, көдлмштэн чигн тохньв. Зуг, эс медсэр, Лавга Матвеевичин дахулж келсн үг, худл-үнн болвч, манһдуртнь шуугж, намаг му нернд күргв. Унташ ханцарн соңссн болхла, земго, айстан келэд йовдг улсиг яахв, аминь бөглхв?

Арһ уга, эмкәһэн зууһад, эс медсн болад бээвв. Хөөннь болсн йовдлар болхла, эннь бөкүн хазсн эдл болв. Тер иим билэ.

Района багшнрин хург деер босж үг келлэв. Бас на-адк төрмүд тодлж йовад, хальмг кел даслһна тускиг өргв. Тер бас учрта билэ. Хальмг келэр дөрвдгч класс

күртл сурһуль сурдг зөвтә юмн. Цааранднь болхла хальмг келн, урн үг, нәрн бичгтәһән талднь дасдг, наадк номснь орс келәр сурһгддг зөвтә.

Юоснь тиим бээсмн. Нидн, зәрм школмудар хальмг класс нам һарһсмн уга. Бөөргин совхозд хальмг негхн класс һарч, цугтан гишң хальмг күүкд-көвүд. Болв хальмг келәр нег чигн класс сурһсмн уга. Хар-Салан дундин школд ах классмудт хальмг келид һарһсн час-мудиг хасад хайчкж. Яһад, кенә зөвшәләр? Школин директор эврән кеһәд сууж.

Тер тускиг келжәнәв. Школин ном дасх зура, программ күн болһн соляд бээтхә гисн юмн уга. Дакад кел дасна гисн ик сән, юнчта төр. Халад сүүләрнь кел-жәнәв:

— Эврә келән юңгад эс бидн дасжахмб? Тер му юмб? Эдү мет ухан хажһр. Мана Советск орн-нутгт ямаран чигн келн улс, ик-баһ уга, эврәннь кел дасх, эврәннь культуран социалистическ идтә, келн улсиннь янзтаһар өскх зөвтә биший.

Хальмг күн болһн эврәннь келән медтн, түүнәс му үзхн угат.

Мини келсн үг кесг багшнрт таасгдж. Хургин хөөн зәрмнь ирж һарим атхад, ухандм дөң-нөкд болцхав. Кергтә төр көндәсн күн болад, зөвәр дотран байрта бәэләв.

Генткн... Генткн Лавга Матвеевич дуудулжана. Ирхлә, би талм чон нүдәр хәләж, цаасан цааран-нааран шивәд, әклв:

— Эн жилин туршарт кесг хажһр һарһвч. Баһ күн, шин ахлач гигәд түүгич тәвж өгәд бәәдг биләв. Болсн бийнь һарһсн гем деер-деерән хурад, сүүрләд, мондс болад ирв. Мондс эрк биш хаһрдг зөвтә юмн. Ода хаһрад одсн бәәдл һарв. Юн гинәт? — болж очкиннь деегүр хәләв.

Ю чигн келжәхинь эс медәд, алң болад, арһуул сур-жанав:

— Ямаран эндү би һарһад орксмб?

— Бичкн күүкд мет бичә эс медсн болад бә. Ю кел-сән эврән меджәхуговч. Кел, соңсий!

— Ода ямаран эндү һарад одсн болхв?

— Хажһр үгән мартчквч? Күчәр, цугтаднь хальмг кел дасхкар седжәнч? — болад, үг өгл уга хәәкрв,— тиим ухатаһич медә биләв. Ода бәргдвч? Цуг хүрсн ге-

мичн чамд ачж өгнэв. «Кесн гем эзэн темцдг...», — болж, альхан үмгж сеглэтр йовдгнв.

«Мини келснд ямаран хажһр орсн болхв? Партин уханас хажһр, хорлтан күргм юн келгдэд одв», — гиж санад, келжэнэв:

— Хальмг кел бичэ дастха гиж кен келсмб?

Лавга Матвеевич хээкрэд, харан дайлад:

— Маңһдур болх бюрод, чини туск төр тэвжэнэв. Хэрнь цаг өгчэнэв, хөөннь «генткн тэвэд алчкв» — гиж бичэ сан.

Иим күүнд юуһан келхв. «Үг медшго күүнд үг келсн, укрин өвр деер буудя цацсн эдл» — гиж санад, һарад гүүвв. Тимофей Петровичин кабинетүр орж ирвв. Март-чкжв, хойрдгч сеглэтр сулдхвр авад бийән эмнүлхәр йовж одсн цаг билэ. Кендән келхв, юуһан келхв?

Тер сөөдән нүдән харһулсн угав. Өрүнъ зөвәр су-масн, болв, бийән ясад, бор костюм өмсэд, кеерэд һарвв.

Мини сеглэтр Валя күүкн, өрүн үзчкэд, келжэнэ:

— Боова Бадмаевна, бийтн эвго болвзго? Чирәтн шарлад, му дүрс һарад бээжт.

Кеерсн хувцн чигн нөкд болсн уга, бичкн күүкнә бийнь мини дотр юн болжахиг медв. Бюрон члед, көгшн дадмгуд үзн медх. «Гемән медэд, бийән гемшәд үкчәнә» гиж санцхах.

Тер өдр Лавга Матвеевич мини толһа деер ямаран бальчг эс асхв: партин хортн, келн әмтнә политикин өмнәс һар өргсн күн, орс келнд дурго, нанас көлтә хав-рин тәрәнә зүрас эс күцсн болж һарв. Күн болһнла гишң гүүдг күн гиж келв.

Тер тоотинь чиннәд, келсн үгинь иткл уга, «үнмб-худлв», — гиж суувв. Тедү мет дала худл, района негдгч ахлач келх гиж кен медлэ? Күүнә уханд уга билэ! Зуг Лавга Матвеевич йосн төр хәһлжәх әдл, закад, һарарн дайлад, хая-хая өмнән бәәсн цаас хәләһәд келв.

Бюрон члед дун уга, тагчг. Әврән үг авчанав. Дотр бий чичрәд-хальгад бәәнә. Болв, бийән бәрәд үгән әклвв, хоолм эгзцнәд бәәв. Цугтнь келж өгәд, гем угаһан цәәлһж, күмн кевәр зөвтә-бурутаһинь йилһхиг сурвв.

Бюрод бәәсн улс бас чигн ду һарчацхахш. Һурвдгч сеглэтр Эрнжән босад, намаг харсхар седв. Лавга Матвеевич үг келүлсн уга.

— Чи юм меджәхшч, су!» — болад, суулһв.

Күн үг сурж бәәхш.

— Төр мел ил. Кесг политическ хажһр һарһсн дее-
рәс, Боова Бадмаевна нутгин ахлач болж, партин зер-
глэнд бээж чадш уга гиж санжанава. Чик гиснтн һаран
өргтн! Негн, хойр, һурвн, дөрвн. Буулһтн. Хажһр гисн-
тн! негн... нань уга. Мана шиидвр батлтха гиж таңһчин
комитетин бюроһас сурхмн. Чикий? Чик. Боова Бадма-
евна, та султ. Мана хург хайтн.

Тендәс яһж-кегж һарсан медсн угав. Зуг гертән
ирхләм, ухан орв.

— Яһна гидгнь терв? Ю кесмб, ямаран гем һарһсмб!
Би кемб, кен намаг өсксм-босхсмб? Кенә төлә өдриг
өдр гил уга, сөөг сөөд тоолл уга көдлж йовсмб?

Тиим биш. Эврәннь жирһлин төлә ноолдх кергтә.
Деед йоснд, партин обкомд гемтә, гем угаһинь йилһх
улс бээх, зөв-хажһринь йилһх!

Бичх кергтә, бичнәв...

1959—1960 жилмүд.

ҺАРҒ

К е л в р м ү д

Халх..

Эңгин нег көвүн

5

Түүмр

19

Хүрм

28

Тийм нутг бээнә

38

Боова (т ү ү к)

51